

Kulturell hegemoni, etnicitet och underordning

Om arbetsstugor i Norrbottens län i början av 1900-talet

Ulf Drugge

Åren runt sekelskiftet 1900 kan för Norrbottens del ses som en brytpunkt i länets historia. Bland folk söderöver betraktades det inte så sällan som exotiskt med dess natursköna vidder och genuina människor, men även som ett civiliseringsobjekt (Sörlin 1988:250ff.). Länet besöktes 1900 av en delegation riksdagsmän som menade att länets ekonomiska potential måste utnyttjas bättre än dittills (Groth 1983:217ff.). Såväl i residensstaden Luleå som centralt i Stockholm fördes diskussioner om att skapa sådana förutsättningar. En liten del av dessa insatser stod arbetsstugorörelsen (fortsättningsvis AR) för, verksam åren 1903–54. En organisation kring denna rörelse utvecklades som en stiftelse med en centralkommitté som förlades till Luleå.

År 1903 igångsattes åtta arbetsstugor i Norrbottens inland och fjällvärld samt i Tornedalen. Efterhand tillkom ytterligare tio, främst i Tornedalen. För att förankra AR lokalt bildades lokalkommittéer på orter där arbetsstugor etablerades. Dessa kommittéer bestod av personer från orten och skulle tjäna som förbindelselänkar mellan AR, arbetsstugan och kommunen där arbetsstugan var placerad. Det är AR, dess lokalkommittéer, arbetsstugor och föreståndarinnor som denna artikel handlar om.

De som startade AR ansåg att det svenska kulturarvet skulle föras ut till materiellt och kulturellt eftersatta barn. Barnen skulle, i enlighet med tidens positiva syn på institutioner (Ohrlander 1991:123), tas från sina hemmil-

jöer och inackorderas på arbetsstugor. Efter genomgången skolgång där var tanken att barnen som goda exempel skulle rycka upp sina föräldrar och andra ur fattigdom och kulturell misär. Ett antal kvinnor, inte så sällan rekryterade inom närområdet, blev anställda som föreståndarinnor på arbetsstugorna. Med det svenska kulturarvet som grund ansåg AR att de skulle förmedla bildning, framtidstro och praktiska färdigheter till de eftersatta barnen.

I artikeln belyses AR i ett norrbottniskt socialt och kulturellt sammanhang. Det innefattar en kampanj där nation och språk skulle vara samstämmigt och där patriarkala drag och etniska kontraster utgjorde väsentliga kännetecken. Artikeln fokuserar på tre teman:

1. AR och de sociala, politiska och kulturella villkoren lokalt.
2. Fattigdomens och språkfrågans betydelser som etniska markörer och som kulturpolitiska utgångspunkter och verktyg för AR.
3. Föreståndarinnan på arbetsstugan och hennes roll inom AR:s verksamhet.

I artikeln presenteras till att börja med teoretiska och metodmässiga utgångspunkter; därefter belyses AR:s framväxt, utveckling och målsättningar innan artikeln fokuserar på ovannämnda teman. I en avslutande diskussion ges, med hjälp av de teoretiska utgångspunkterna, en övergripande analys av AR:s verksamhet från dess start och fram till mitten av 1920-talet.

Teoretiska utgångspunkter

AR verkade i en tid med starka nationalistiska och patriarkala drag. Dessa betingelser gav bestämda ramar för vem som skulle representera AR utåt och med vilka värderingar som AR skulle företrädas. Analysen tar sin utgångspunkt i en kultursociologisk ansats inspirerad av den amerikanske sociologen Norman Denzin. Han betraktar *Cultural studies* som projekt som uppmärksammar de meningsbärande inslag som framträder i olika kulturhistoriska sammanhang, och som, med Denzins uttryck, inte är självvalda av dem som agerar i dessa sammanhang. Kultur innehåller därför inslag som kan ge upphov till meningsskiljaktigheter och till öppen politisk kamp mellan olika sociala kategorier av befolkningen.

Ett centralt forskningsproblem blir att undersöka hur människor med sina kulturspecifika erfarenheter förhåller sig till de kulturella representationer som uppträder i deras omvärld (Denzin 1992:74). I Denzins ansats uppmärksammas även hur de kulturella budskapen mellan olika aktörer förmedlas såväl tekniskt, strukturellt som innehållsligt i skiftande sociala och kulturella sammanhang. Att här anlägga ett *cultural studies*-perspektiv är relevant eftersom den analys som följer berör produktion av meningsbärande kulturella värden, som med etniska förtecken framträdde i sociala, genus-specifika och politiska sammanhang.

Den nationalism, som vid 1900-talets början uppträdde i Sverige och i andra jämförbara länder, tillhandahöll mönster för hur verksamheter skulle bedrivas inom exempelvis skolans, vårdens och omsorgens områden. Därmed angavs vad som borde eftersträvas för att företräda den "rätta" mentala inställningen. Denna hållning gjorde anspråk på tolkningsföreträde gentemot andra uppfattningar, som istället kunde bli föremål för stereotypiseringar (jfr Tuana 1993, Hall 2000:257ff.). Hegemonibegreppet blir därmed analytiskt viktigt. Den hållning som eftersträvades, och som utgjorde en del i en kulturell nationalis-

tisk ordning, föreskrev att aktörer med vissa egenskaper och attribut hade företräden och fick fördelar i jämförelse med dem som uppvisade andra, avvikande, egenskaper och attribut. Vissa kulturella värden och egenskaper blev därmed i praktiken överordnade andra. På så sätt framträdde en kulturell hegemoni, bland annat i form av hierarkier av positioner kring vilka bestämda förväntningar alstrades. Innehåll i och innebörder hos de sociala roller som därmed framträdde ger idag förutsättningar för att förstå hur vissa förmågor och sociala relationer uppvärderades medan andra undertrycktes, vad som skulle eftersträvas och undvikas, och hur man skulle uppträda i representativa sammanhang (Andreasson 2007:35ff.). Hierarkin med sina positioner och förväntningar bildade därmed grundelement i en dominansordning som var bunden till en bestämd tid och ett bestämt rum, i detta fall till en norrbottnisk historisk, social och kulturell kontext med starka patriarkala drag, etniska kontraster, stora skillnader mellan rika och fattiga, mellan kustbygd, inland och fjällvärld samt med filantropi som socialpolitiskt verktyg.

Den uppkomna dominansordningen vidmakthölls genom att både gynnade och missgynnade förväntades agera i samma riktning genom att i sina sociala relationer uttrycka gångbara normer och värderingar (jfr Hirdman 2001). Ett dynamiskt förhållande uppstod därmed mellan över- och underordnade aktörer. Aktörerna kunde givetvis, oavsett position, ifrågasätta sin och andras sociala roller och verksamhet, men oftast accepterade eller bejakade, och därmed reproducerade, både över- och underordnade den rådande kulturella ordningen. Antingen skedde detta medvetet, som del i en strategi, eller omedvetet (Andreasson 2007:38).

Avgränsningar och källor

Den speciella tidsperiod som kommer att behandlas här är delvis strategiskt vald, men

hänger även samman med tillgången på skriftliga källor. Vid sidan av offentligt tryck och AR:s egna publikationer blir brevskrivandet en bit in på 1900-talet en viktig källa för att spegla relationerna mellan över- och underordnade, exempelvis mellan central ledning, företrädare för arbetsstugornas lokala verksamhet och kommunala företrädare. Omfattande brevdiarier för arbetsstugorna finns bevarade och består av brev som AR:s aktörer på lokal nivå sände till AR:s ledning. Bevarad korrespondens från arbetsstugorna och till den centrala ledningen finns i betydande omfattning från 1914 fram till 1925, varefter telefonen mer allmänt kom i bruk. Denna artikel kommer att belysa tidsperioden från AR:s tillkomst 1903 fram till år 1925.

I stället för att skildra arbetsstugorna generellt, kommer artikeln fortsättningsvis att fokusera verksamheten vid två av arbetsstugorna. Kriteriet för val av arbetsstuga utgår främst från arbetsstugornas lokala, sociala och politiska kontexter. AR:s ledning eftersträvade visserligen under hela verksamhetsperioden att arbetsstugorna skulle likna varandra med avseende på inriktning och innehåll; trots detta framträdde tydliga skillnader mellan dem när det gällde verksamhetsformer samt beträffande de sociala kulturella och politiska miljöer som de verkade inom. Av de totalt 18 arbetsstugor som var verksamma, bildar de i Korpilombolo och Tärendö underlag för artikeln eftersom de uppfattades så olika på det lokala planet: Korpilombolo arbetsstuga i övervägande positiva och Tärendö arbetsstuga ofta i negativa termer. Såväl kommunalpolitisk skepsis som ett uttalat lokalt missnöje med verksamheten förekom både i samband med etableringen av arbetsstugan i Tärendö och under årtiondena därefter.

Arbetsstugornas tillkomst

Vilka faktorer låg bakom tillkomsten av arbetsstugorna 1903? Äldre förebilder till arbetsstugorna fanns såväl i utlandet som inom landet

(Kindenberg & Davidsson 1977, Crompton 1997, Olsson 1999). 1902 års lag ”angående uppfostran åt vanartade och i sedligt afseende försummade barn” (SFS 1902:67) underlätade tillkomsten juridiskt genom att den, till skillnad från tidigare lagar, gav möjligheter till att omhänderta barn i förebyggande syfte. Den första målsättningen som formulerades angavs i linje med detta vara fostran till arbete, tillfälle till skolgång och tillgång till närande kost och god fysisk omvårdnad (NLA 1906–07:13f.).

En utlösande faktor bakom arbetsstugornas framväxt var otvivelaktigt de nödår som inträffade i Norrbotten i början av 1900-talet (Nilsson Ranta 2008:80). Historikern Östen Groth omnämner sommaren 1902 som mycket regnfattig. Vintern som följde var kall och långdragen, våren kall, och sommaren ville inte riktigt infinna sig. Detta fick till följd att svältvintern 1902–1903 blev den svåraste i denna del av landet sedan slutet av 1860-talet (Groth 1983:221f.). I anknytning till denna nöd tillsatte regeringen 1902 Centrala Nöd-hjälpskommittén, som fick entusiastiskt stöd av en filantropiskt sinnad, nationalistiskt orienterad elit och en stor del av svensk tidningspress (a.a.:86). I varje drabbad kommun bildades dessutom en lokal kommitté som fördelade hjälpen till nödlidande (a.a.:223, Elenius 2001:216).

Bland personer som bidrog till arbetsstugornas tillkomst framträdde både de med formella maktbefogenheter och nära band till centralmakten, som landshövding och biskop, och sådana som var förankrade i en filantropiskt orienterad elit inspirerade av engelska settlementrörelsen (Alalehto 2001:242), med läroverkslektorn i Luleå Carl Svedelius som den initialt mest tongivande. Efterhand framstod Albert Carlgren, stiftsnotarie vid domkapitlet i Luleå, som AR:s huvudperson i och med att han 1905 tillträdde befattningarna som verkställande ledamot, sekreterare och kassaförvaltare i AR:s centrala ledning.

Arbetsstugorna i den lokala miljön

I ett brev från föreståndarinnan vid arbetsstugan i Korpilombolo, Henrika Onnela, till AR:s centrala ledning finner man en föreställning om Korpilombolo kommun som Sveriges fattigaste (HO:210715). Om detta var en spridd självbild bland befolkningen i kommunen och om detta i sin tur fick till följd att arbetsstugan i Korpilombolo framstod i positiv dager i ett i övrigt negativt socialt sammanhang kan diskuteras. Otvivelaktigt ansåg den kommunala ledningen i Korpilombolo att en arbetsstuga i hög grad bidrog till att bekämpa fattigdomen. Från starten 1903 och decennier framöver gav dess verksamhet inte upphov till några påtagliga misshälligheter mellan vare sig föreståndarinnan, lokalkommitté, kommunala företrädare eller lokalbefolkning. Smärre tvister av mer privat, nyttjanderättslig natur förekom, men dessa kom oftast att tämligen snart biläggas genom enkla praktiska lösningar. Förhållandet inom rörelsen lokalt, dvs. mellan föreståndarinnan vid arbetsstugan i Korpilombolo fram till 1924, Henrika Onnela, och lokalkommittén och dess ordförande under motsvarande period, kyrkoherden i församlingen, Pär Olof Peterssån, var även det genomgående gott. Inga negativa omdömen förekom exempelvis om henne i hans brev till Carlgren. Snarare tycktes relationen dem emellan ha varit närmast kamratlig (HO:1914–1924; POP:1914–1924; Nilsson Ranta 2008:129f.).

År 1925 tillträdde en ny föreståndarinna vid arbetsstugan i Korpilombolo och en överjägmästare riktade strax efter tillträdet anmärkningar på en del förhållanden på arbetsstugan. Trots dessa anmärkningar var Korpilombolo arbetsstuga lokalt och regionalt knappast ifrågasatt. Socialt kan således situationen för dem som verkade på arbetsstugan närmast betecknas som harmonisk både med avseende på relationen mellan föreståndarinnan och lokalkommitténs ordförande och när det gällde arbetsstugans inpassning i lokalsamhället.

Förhållandena för dem som verkade på arbetsstugan i Tärendö var i väsentliga avseenden annorlunda jämfört med dem i Korpilombolo. Redan under igångsättningsfasen ifrågasattes etableringen i Tärendö av kommunala företrädare, och detta motstånd återkom tidvis även åren som följde (Nilsson Ranta 2008:129ff.). I stället för att se arbetsstugan som en resurs för att hjälpa utsatta, fattiga barn, sågs etableringen främst som en möjlighet att undvika att bygga skolor i kommunens mest glesbefolkade delar (a.a.:147).

Förhållandet mellan föreståndarna och ordföranden i Tärendö lokalkommitté, kapellpredikanten Reinhold Wester, var tidvis ansträngt. Dessutom var Wester, som notorisk svenskhetsivrare, i så gott som ständig fejd med kommunstyret i Tärendö, som leddes av dess frisinnade ordförande Albert Henriksson. Allt detta avspeglas i flertalet brev från föreståndarinnorna, Wester och Henriksson med AR:s centrala ledning som gemensam adressat. Relationerna mellan Wester och Tärendös kommunledning kommer till uttryck i följande brevutdrag skrivet av Henriksson till kamreren för AR med anledning av att en ny arbetsstuga i Tärendö byggdes 1916. Självklart skulle lokalkommitténs ordförande övervaka nyuppförandet av stugan, och Henriksson ifrågasatte Westers förutsättningar att genomföra denna uppgift:

Som jag gjort upp med grundläggaren så skulle jag mer än gärna önska, att arbetet blir ordentligt gjort, hvarför jag skulle önska, att någon annan än Wester skulle öfvervaka arbeten. Vi förstår ju mycket väl att han har ju icke det ringaste erfarenhet om dylikt. Ni kan ju fråga af honom, hvem han vill föreslå att öfvervaka detta arbeten. Jag föreslår, att byggmästaren är icke här under tiden grundläggningsarbetet pågår (eller rättare sagt hela den tid) (AH:161008).

Åren 1914–1925 var tre föreståndarinnor verksamma på arbetsstugan i Tärendö, medan en och samma föreståndarinna ju tjänstgjorde

i Korpilombolo under tio av dessa elva år. Skiftena av föreståndarinnor har sina förklaringar. När exempelvis en föreståndarinna tillträdde tjänsten 1915 uppstod problem som sannolikt bidrog till att hon endast innehade den i ett drygt år. Den nytillträdande föreståndarinnan fick nämligen strax efter sitt tillträde anmärkningar av en folkskoleinspektör om bristande hygien på arbetsstugan. Arbetsstugan, då inrymd i en ”provisoriskt uppförd byggnad” (RW:odat.), var illa medfaren redan när verksamheten där inleddes. Wester skulle som lokalkommitténs ordförande övervaka arbetsstugans materiella underhåll. I ett brev till Carlgren urskuldade han sig över sin underlåtenhet att göra detta. Han måste samtidigt medge att barnen badade ”i ett avsågat fotogenfat, att madrassernas omslag utgöras av säckväv /.../ (och att man) under NN:s tid använde barnens tvättfat till diskbaljor – en naturligtvis absolut förkastlig anordning” (RW:150504).

Den materiella standarden på arbetsstugan var fortfarande dålig vid den nytillträdande föreståndarinnans ankomst 1916. Wester meddelade centralstyrelsen att: ”(hon) måste ligga i en av barnens småsängar, som äro små nog redan för barnen” (RW:161006). Andra materiella olägenheter tillkom. När arbetsstugan flyttade till en nyuppförd byggnad, anförde föreståndarinnan i ett brev till AR:s kamrer:

Då jag nu kom hit finns ej en droppe fotogen kvar. För mig är det berättat att målaren använt allt att blanda i taktjärnan. Jag tycker det är underligt att kloka människor i detta fotogenbristens tider kan göra på detta sätt. /.../ Vi äro nu här i fullkomligt mörker (AE:170910).

För de boende på arbetsstugan kunde även vinterkylan inomhus bli svår. Wester anförde att: ”[i] föreståndarinnans rum /.../ lyckades man sällan få upp temperaturen högre än +4 (grader) under de kallaste månaderna, och så mycket bättre var det ej heller i barnens lokaler” (RW:odat.).

De brev föreståndarinnorna i Tarendö

sände till Carlgren präglades ofta av känslor av att inte vara accepterade i sin yrkesroll. Situationen blev tillspetsad när anslag spikades upp runt om i Tarendö tätort skrivna på knagglig svenska, sannolikt med syftet att få anslagen att framstå som tillkomna av någon mindre skolad person från orten. I anslagen stod att arbetsstugorna:

/.../ äro, som jag tror välmenta, men kanske illa hanterade, av föreståndarinnor som jämförelsevis äro endast lättsinniga och något högdragna. Som ha endast lag, intet evangelium för sina små oskyldiga underhavande. Men i stället efter, att ha jagad i säng banen på kvällarna, amställa fästligheter, som ingalunda böra anses passande för en arbetsstuga utan tvärt om (Tarendö-bo:210127).

Sannolikt bidrog anslagen till att ytterligare en föreståndarinna sade upp sig. Hon efterträddes 1922. Kampanjen fortsatte dock en bit in på 1920-talet, och nu med den nya föreståndarinnan som måltavla. Förmodligen sade flera av föreståndarinnorna i Tarendö upp sig som en följd av arbetsvillkoren där. Det gällde de materiella bristerna, frustrationen över arbetsvillkoren och den oro som utvecklades av att ständigt vara ifrågasatt. Detta uttrycktes, om än försiktigt, i föreståndarinnornas korrespondens med AR:s ledning. De stora skillnader i arbetsvillkor som rådde mellan arbetsstugorna i Korpilombolo och Tarendö måste betecknas som uppseendeväckande, inte minst mot bakgrund av den långt drivna standardisering av verksamheterna som AR:s ledning och centralstyrelse eftersträvade, men även eftersom arbetsstugorna geografiskt låg så pass nära varandra att täta personliga relationer utvecklades mellan föreståndarinnorna på de två arbetsstugorna.

Om fattigdomen, språkfrågan och ortsbefolkningen

Att tala om sociala och ekonomiska problem med hänvisning till Tornedalen decennierna efter sekelskiftet 1900 kan knappast beteck-

Korpilombolo arbetsstuga. Okänd fotograf © Stiftelsen Norrbottens Läns Arbetsstugor.

nas som gripet ur luften. Tornedalen bestod vid den här tiden av en socialt och ekonomiskt starkt skiktad befolkning. Något förenklat framträdde dels ett jordägande skikt av hemmansägare, dels ett jordlöst skikt av främst inhysesjon och backstugusittare. Den enda tillgång de jordlösa hade var deras egen arbetskraft som daglönare (Slunga 2000:16f.). Jordbruket vid denna tid ansågs dessutom vara mindre bärkraftigt i Tornedalen än i övre Norrlands svenskspråkiga bygder (Elenius 2001:218).

I en ortodox lutheransk tradition förespråkas saktmod och att känna tacksamhet över sin lott. Sådant präglade, antagligen sedan reformationen, även överhetens förväntningar på hur undersåten skulle förhålla sig till sina existentiella levnadsvillkor (Drugge 1997, 2007:86f.), och gav därför avtryck i hur den regionala och lokala eliten genom århundradena betraktade allmogen i olika delar av landet, inte minst i Norrbottens län. Detta synsätt låg nära det sätt att förhålla sig till fattigdom som framträdde hos en minoritet av befolkningen i Norrbottens finsk- och

samisktalande delar ansluten till den laestadianska väckelsen. Så här beskriver Elenius den laestadianska väckelsens förhållningssätt i detta avseende:

När Laestadius glorifierade ett enkelt och puritanskt levnadssätt var det en anti-materialistisk estetik som på ett utomordentligt konkret sätt kunde förstås av hela befolkningen. Med en sådan estetik förvandlades nödvändigheten till dygd. Fattigdomen blev inte stigmatiserad utan ett visionärt förstadium till himmelriket (Elenius 2001:84).

Väckelsens föreställningar om hur levnadssätt och fattigdom hänger ihop framstår i skarp kontrast till den föreställning med vilken den nationella och regionala kulturella eliten omhuldade utvecklingen av denna landsända. Det laestadianska förhållningssättet till fattigdom, som ju i stor utsträckning liknade den ortodoxt lutherska, framstod givetvis som obrukbart för en kulturell elit som i denna landsända och med dess befolkning såg potentiella förutsättningar till framsteg.

Sedan mitten av 1800-talet var bilden av det fattiga Norrbotten i allmänhet och av det

fattiga Tornedalen i synnerhet väl företrädd i skrift. Historikern Lars Elenius talar i detta sammanhang om en idealbild som fortlevde en bra bit in på 1900-talet (Elenius 2001:216ff.). Bilden av det fattiga, efterblivna Tornedalen, som måste ryckas upp ur sitt armod för att utvecklingen skulle bli verklighet, utnyttjades av en regional kulturelit. Det gäller inte minst för dem som, likt Svedelius och Carlgren, hade behov av att peka på bevekelsegrunder som gjorde en statlig finansiering av AR:s verksamheter möjlig. Arbetsstugornas tillkomst lanserades därför inledningsvis huvudsakligen som ett välgörenhetsprojekt. I arbetsstugan gavs mat, kläder och omvårdnad till barnen för att avhjälpa deras nöd. Därmed blev fattigdomen i Norrbotten, och främst i Tornedalen, den omständighet som gav staten starka incitament att finansiera verksamheten vid arbetsstugorna, och detta för lång tid framöver (a.a.:216). Dessutom bidrog bilden av den efterblivna landsändan till att frivilliga insatser via donationer fortlevde även när den akuta nöden avtog efter 1900-talets första år. De statliga bidragen utgjorde dock ryggraden i finansieringen av AR:s verksamhet.

Negativa synpunkter om Norrbotten och dess befolkning återfinns i uttalanden av såväl dåtidens kulturella elit som av dem som initierade AR eller utgjorde AR:s lokala representanter. Den finsktalande befolkningen kunde t.o.m. framställas som förvildad och i avsaknad av förmåga att följa den samhällsutveckling som landets övriga befolkning tog del av (Wiklund 1895), och det finska folklynnnet omfattade brister i organisationsförmåga och en slapp känsla för samhällsordning (Nordenstreng 1919:15). Den inom AR:s inledande fas inflytelserike gymnasieliktorn Carl Svedelius beskrev de norrbottniska s.k. finn- och lappmarkssocknarna i termer av ”armod, okunnighet och försöffning” (Sv. *Lärartidning* 1903: 3:46).

Bland AR:s lokala representanter återfinns frekventa negativa omdömen om Tornedalen,

bland annat i brev från den i Täreändö verkssamme Wester till Carlgren. I dem dryftades skiftande frågor, av vilka språkfrågan och rasbiologiska spörsmål engagerade honom mycket. I ett av breven uttalar sig Wester på detta rättframma sätt om befolkningen:

Det förtjänar kanske framhållas, att dr. Gernandt yttrade, att hela befolkningen i finnbygden är degenererad – överallt möter man tuberkulosen eller andra sjukdomssymptomer, som tyda på en försvagad fysik. Å arbetsstugorna borde, enligt min mening, intagas endast fullt friska barn, av vilka man kan hoppas något för framtiden såsom bärare av ett nytt släkte (RW:150303).

Av brevet framgår att Wester ingalunda var ensam om sådana omdömen. Han måste dessutom känna att hans resonemang föll i god jord hos AR:s ledning. Annars skulle han knappast ha uttryckt sig på detta sätt. Att hans uppfattning hade rent rasbiologiska utgångspunkter och att en av hans källor var den kände rasbiologen Herman Lundborg, framgår av följande synpunkter i ytterligare ett brev Wester skrev, tydligen senare samma dag som det ovan kommenterade:

Med dagens post insänder jag de sedvanl. Rapporterna jämte ett litet yttrande i anledning av dr. Gernandts besök å ”stugan”. Det skall bli intressant att i sinom tid få del av Docent Lundborgs undersökningsresultat angående bl. a. Folkhälsa och rasbeskaffenheten här i finnbygden – Det vore väl, mycket väl, om vederbörandes insigt därigenom väcktes så att något bleve gjort för att rädda folket från degeneration (RW:150303).

Utöver detta dryftade han sin vanmakt inför att behöva vara stationerad i Täreändö. Så här negativt klagade han över sin situation:

Ack, denna finnbygd är ett bihang som kan vålla huvudbry och besvär för mer än en, som måste ha med densamma att göra. Och som främlingar i främmande land måste man känna sig. Skulle man känna sig dömd att stanna här för all livstid, vet jag inte om man till slut skulle bli fullt ansvarig för små gärningar. Jägmästar Westerberg i Pajala sköt sig ju i förtvivlan att nödgas vända åter dit efter en tids vistelse i Stockholm. Hittills

har jag hållit mej uppe och bevarat min andliga vigör och sinnets spänstighet – någorlunda, men jag har hela tiden levat på en förhoppning att en gång få återvända till fäderneslandet och åter höra mitt kära modersmål och själv få tala detsamma med mina medmänniskor. /.../ Här i Tarendö vill jag på inga villkor stanna – jag har fått nog av de stolta, dumdryga bönderna och deras ”visdom”, som de föra fram på stämmorna /.../ (RW:150214).

Negativa omdömen om lokalbefolkningen smittade antingen av sig eller fanns redan bland några föreståndarinnor. Exempel på detta finner man i deras korrespondens med AR:s ledning, inte minst i Henrika Onnelas. När en ny arbetsstugubyggnad skulle uppföras 1913 i Korpilombolo, engagerades en byggmästare från annan ort som föll Onnela i smaken. Hon passade i ett brev till AR:s kamrer på att jämföra honom med ortsbefolkningen, en jämförelse som inte föll väl ut för ortsbefolkningen:

/.../ Byggmästaren arbetar sjelf jemte med och nästan alltid springer både till sågen och ikring där det behöfs för arbetsstugans räkning, han är vist en mycket präktig arbetsledare, Korpilombolo borna får se huru det skall gå undan med arbetet, dem är vana att dra benen efter sig och söla med allt i flere år /.../ (HO:130509).

Främst reagerade dock föreståndarinnorna på fattigdomen i Korpilombolo. Så här uttryckte sig Onnela i sin konfrontation med den: ”Jemt har vi dem som ber om kläder fattiga till höger och vänster” (HO:140410), som hon beklagade sig i ett brev till Carlgren. I ett annat till samme adressat skrev Onnela att:

/.../ fattiga menniskor har mycket svårt att reda sig, flere familjer med många barn har nästan ingenting att äta ingen potatis och brödet slut inga gryner ingen mjölk, di får icke mjölk säga dem om di än skulle betala huru mycket som helst, vi har ju ändå fått mjölk så att vi kunnat reda oss (HO:180526).

När lokalbefolkningen uppvisade tacksamhet över arbetsstugans verksamhet noterades detta noga. Efter att några av barnens föräldrar besökt arbetsstugan, kommenterade Onnela deras reaktioner: ”Föräldrarna har varit och

titta på dem och riktigt gret en mor af glädje att flickan fick komma hit. /.../ [E]ndel bönder tycker att barnen har det nästan för bra som får sofva i så trefliga och fina sängar, men alla barnens föräldrar äro så glada /.../” (HO:141109). Uttryckte man i stället kritik, var Onnela inte längre nådig i sina omdömen:

/.../ [N]og får man höra så mycket, fastän man försöker sitt bästa, barnen äro bättre än föräldrarna /.../. [J] a, endel föräldrar äro så otacksamma och tror bara att det är föreståndarinnorna som äro orättvisa och stygga med barnen, och unnar dem icke mat så mycket dem äter. Ingen af föräldrarna har kommit till mig och sagt något, men pratar åt våra barn och vill förstöra dem också, och sjelfva har dem nästan inget mat, menniskorna har blifvit bortskämda med all hjälp och godhet både från länsstyrelsen och styrelsen för arbetsstugor /.../ (HO:171030).

I själva verket låg Onnela med sina kommentarer om arbetsstugubarnens föräldrar väl i fas med tidsandan, som såg barnen som oskyldiga offer, medan föräldrarna betraktades som moraliskt ansvariga för hur barnen betedde sig (jfr Sundkvist 1995:62, Ohrlander 1991:125ff.).

Fattigdom och de mer eller mindre rasbiologiska argumenten om den finsktalande befolkningen i Norrbotten kom i allt väsentligt att sammanfalla med diskussionen om hur språkfrågan skulle utvecklas i denna del av landet. Här spelade den laestadianska väckelsen, enligt Lars Elenius, en inte obetydlig roll. Kulturellt gick nämligen denna väckelses sätt att förhålla sig till fattigdom som företeelse, enligt honom, att länka till väckelsens förhållningssätt i språkfrågan. Finska språket hade en viktig roll inom väckelsen. Det var väckelsens talade finska som utvecklade en stark gemenskap med intressanta etniska undertoner, menar Elenius. Han anger t.o.m. finska som laestadianernas ”lingua sacra” och påpekar att “[l]aestadianismen formade en religiös gemenskap som till stor del sammanföll med en nationsöverskridande etnisk gemenskap bland samer och de finskspråkiga i Sverige, Norge och Finland” (Elenius 2001:91).

De flesta arbetsstugorna etablerades i bygdar där tornedalsfinska, meänkieli, talades, och fortfarande i stor utsträckning talas, till vardags. Detta gäller även de som denna artikel fokuserar på, de i Korpilombolo och Tarendö. Det finns därför anledning att göra en kort historisk resumé över språkfrågans utveckling i Tornedalen.

När riksgränsen längs Torne älv fastställdes 1809 och skiljde Sverige från ryska storfurstendömet Finland, var socknarna längs Torne älv och vissa angränsande områden kulturellt tämligen enhetliga med bland annat en finsktalande allmoge och en liten svensk- eller tvåspråkig överhet. Finskan hade ett antal decennier därefter en erkänd ställning i svenska Tornedalen.

Den första folkskolestadgan 1842 fick litet gensvar i Tornedalen. Haparanda fick visserligen sin första folkskola redan 1854 medan Pajalas första tillkom 1869 (Groth 1983:229). Dispenser om att uppskjuta byggandet av folkskolor beviljades flera kommuner med finsktalande befolkning, vilket ytterligare fördröjde genomförandet av folkskolereformen. Myndigheterna lade skulden för denna fördröjning på det finska språkets starka ställning (Kenttä & Weinz 1968:3).

På 1870- och 80-talen igångsattes en assimilerings- eller försvenskningsskampanj utifrån devisen: ett språk – ett folk – en kultur. Denna kampanj innehöll tidigt idéer om att befolkningen i Tornedalen var underlägsen den rikssvenska och att språket man talade var mindervärdigt det svenska (Slunga 1965:32, 48). Att sådana kampanjer låg i tiden förstår man av att motsvarande kampanj vid samma tid och med liknande socialdarwinistiska förtecken inleddes i Norge (Eriksen & Niemi 1988:37). Inför den svenska kampanjen anfördes dels säkerhetspolitiska motiv, dels togs även kultur- och kyrkopolitiska motiv upp som motvikt till den starka finsknationella rörelsen man tyckte sig se på andra sidan riksgränsen. Biskopen i Härnösand Lars Landgren och,

efter utbrytningen 1904, biskopen i Luleå stift och tillika riksdagsmannen Olof Bergqvist, engagerade sig starkt i språkfrågan. Bergqvist tillhörde dem som i riksdagen hävdade frågans säkerhets- och försvarspolitiska koppling (Groth 1983:232, Elenius 2001:219).

Som led i den av kyrka och stat bedrivna försvenskningsskampanjen erbjöd staten 1888 kostnadsfria folkskolor, s.k. statsskolor, till kommunerna i Tornedalen under förutsättning att skolorna genomförde undervisning uteslutande på svenska (Slunga 1965:165). Dessa statsskolor hamnade företrädesvis på orter där både finska och svenska talades, eftersom avsikten med placeringarna var att skapa s.k. språkbarriärer som skulle stoppa finskans vidare spridning i Sverige (Elenius 2001:167). Även etableringen 1899 av en svenskspråkig folkhögskola i Matarengi sågs i detta sammanhang som ett ”bålverk för svensk odling” (Winsa 1997). Finskan som talat språk kom därmed att ytterligare kringräddas genom att förbjudas såväl i skolan som i andra sammanhang. Med dessa och liknande språkpolitiska steg (se Elenius 2006:192–200) var tanken att understryka tornedalsfinskans förment låga status (Tenerz 1963:3, Slunga 1965:59, Winsa 1997).

I den nationalistiskt präglade debatt som rörde Norrbottens finnbygd, och som pågick en bit in på 1900-talet, framhölls inte längre språkfrågan med samma emfas som före sekelskiftet 1900. I stället utnyttjades socialdarwinistiska och rasbiologiska argument alltmer. Man hävdade exempelvis att efterblivenheten och den bristande initiativförmågan hos befolkningen i denna landsända var en följd av att det finska och svenska arvet hade blandats (se Klockare 1982:32). En offentlig utredning, den 1921 presenterade s.k. finnbygdsutredningen, utgick tämligen öppet från detta förhållningssätt, samtidigt som man i den hävdade att befolkningen i Tornedalen var mogen att undervisas enbart på svenska (jfr Winsa 1997).

Trots att språkfrågan minskade i betydelse i debatten om Norrbottens framtid, skedde bara något år efter arbetsstugornas tillkomst en förskjutning av motiven som man angav för deras verksamheter. Från att ha varit bistånd mot fattigdom och akut nöd innehöll motiven alltmer inslag om att tillgodose nationell och medborgerlig fostran. Denna förskjutning av AR:s mål inträffade samtidigt som finansieringen av verksamheten gick från att vara välgörenhetsbaserad till att genom statligt stöd alltmer bli en del av det svenska skolväsendet (Elenius 2001:215).

Arbetsstugornas verksamhet fick dock inte stå helt oemotsagd under de tre första decennierna. Av de, trots allt fåtaliga, kritiska invändningar som riktades mot AR kan följande nämnas: en konsulent vid Svenska Fattigvårdsförbundet, Lars Barkman, riktade, efter en rundresa i Norrbotten 1915, en hel del kritik mot hur de stora och allt högre skolanslagen för arbetsstugornas undervisningsverksamhet motiverades av AR:s ledning. Hans kritik gick helt enkelt ut på att diskrepansen mellan propaganda och verklighet var orimlig och att den fortlöpande undervärderingen av befolkningen i Tornedalen var vilseledande. När Barkman jämförde skolsituationen i de kommuner där arbetsstugor var etablerade med resten av länet, fann han att den var av sådan standard att den helt enkelt inte motiverade förhöjda statsanslag (se Elenius 2001:220f., Slunga 2000:51ff.).

I reglementen och i andra skrivelser framträdde språkfrågan inom AR explicit först under 1920-talet (Elenius 2001:224). Kraven på att tala svenska på arbetsstugorna blev därmed särskilt stark under detta årtionde, beroende på att kyrkan med dess företrädare i AR, Albert Carlgren, ihärdigt hävdade svenskan som enda tillåtna språk på en arbetsstuga (Lundemark 1980:191). Hur språkfrågan sköttes på arbetsstugorna vid denna tid ger saklig grund för att hävda att arbetsstugorna de första decennierna in på 1900-talet utvecklades till institutioner

för försvenskning av det finskspråkiga Tornedalen (jfr Elenius 2001:222ff.).

Eftersom det var svenskheten som skulle förmedlas i skolundervisningen, enligt svenska skolförordningar, återverkade detta inte bara på vad man undervisade om på en arbetsstuga. Hur man de facto hanterade språkfrågan var nämligen ofta synnerligen stelbent och okänsligt. Förbudet för en skolelev i denna del av landet att tala något annat språk än svenska gällde exempelvis inte endast under skollektioner utan även på rasterna (Lundemark 1980:193, Slunga 2000:44f., Elenius 2001:224). På en arbetsstuga blev de i grunden finsktalande barnens situation ännu mer utsatt än i andra sammanhang i och med att personalen där under dygnets alla timmar var strängt förbjuden att tala finska med barnen. Att bryta mot detta kunde leda till stränga reprimander för föreståndarinnorna och till husaga för barnen (Elenius 2001, Slunga 2000:73ff.).

Även när det gällde att bedöma vem som var lämplig att inneha tjänst som föreståndarinna blev språkfrågan aktuell. Mot denna bakgrund ska man se Reinhold Westers kommentarer inför tillsättningen av en ny föreståndarinna i Täreändö 1915. Den föreståndarinna som fram till dess hade haft tjänsten gifte sig, en omständighet som vid denna tid gjorde henne omöjlig som innehavare av tjänsten i fortsättningen. Två kandidater uttryckte i brev sina intressen för den vakanta tjänsten. Om en av dem förmedlade svenskhetstvaren Wester följande omdömen:

.../[F]ör övrigt anser jag det principiellt orätt, att finsktalande och finskfödda skola sättas som föreståndarinnor för helsvenska arbetsstugor – inte blir det stor vinning för svenskt språk och svensk kultur genom en sådan rekrytering. NN känner jag nu såsom en ganska ivrig fenoman – hon ville aldrig tala svenska, utom när hon var därtill tvungen (.../ (RW:150214).

Fortfarande 1917 aspirerade NN på en föreståndarinneplats. Wester fortsatte oförtröttligt med att argumentera mot att NN skulle komma ifråga:

Man måste ha stora fordringar på en föreståndarinna och äga personliga garantier för att de besjålas av den rätta andan, det rätta ”humöret”. Jag vill visst icke förneka, att NN saknar betingelser och tror visst, att hon har ärligt menade avsikter. Men – jag ser med *svenskens* ögon på denna fråga och betvivlar att hon framgår ur den från stugans synpunkt lämpliga miljön. Om hon emellertid nödvändigt skall ha en stuga, så vore det bäst att *icke* giva henne plats inom finnbygden (RW:171127).

Även andra kandidater uttryckte intresse för att bli föreståndarinna. I exemplet nedan rör det sig om en före detta arbetsstuguelev. Även om henne hade, återigen, Wester en del att erinra för Carlgren:

*.../ [A]rbeitsstugorna i den egentliga finnbygden böra erhålla svenskfödda föreståndarinnor och icke rekryteras av bygdens egna döttrar. Börjar man med ett dylikt experiment kan man riskera, att stugornas svenskvärande uppgift förryckes. Jag är nämligen övertygad om att därest en finsktalande föreståndarinna anställes så blir det alltför frestande för henne att ge vika för finskheten som trycker på utifrån och genom barnen; ty blott dessa *veta* att fröken kan finska så blir det hart när omöjligt att få dem att tala svenska *.../* (RW:210929).*

Efter att ha belyst den vikt som språkfrågan även fick när det gäller att bedöma vem som kunde vara lämplig för befattningen som föreståndarinna för en arbetsstuga, går vi nu över till att mer allmänt belysa föreståndarinnan och hennes position inom AR.

Föreståndarinnan och arbetsstugan

Föreståndarinnan var ytterst ansvarig för arbetsstugans löpande verksamhet. Hon skulle, enligt den första årsrapport som den centrala ledningen lät färdigställa 1903, se till att: ”gifva kunskap, teoretisk och praktisk, åt äfven de allra fattigaste af vårt folk, och väcka arbetsglädje och arbetslust hos dessa på grund af mångahanda omständigheter okunniga, ibland äfven vanvårdade barn” (NLA 1903:41). Av nästföljande årsrapport framkommer att barnens skolning syftade till att ”*.../ skapa en sund, kunnig samt *.../ svensk och svensksinnad allmoge*” (a.a. 1904:8). Dessa mål skulle*

omsättas genom praktiska färdigheter och skolkunskaper. Därutöver skulle god hygien och goda vanor förmedlas till barnen.

Inga formella behörighetskriterier för befattningen som föreståndarinna formulerades under de två första decennierna. Inte heller utvecklades någon lämplig utbildning för en blivande föreståndarinna. Vid denna tid ansågs kvinnan vara lämpad att ombesörja barnavård utan särskilda kunskaper för detta (Simmons-Christenson 1991:138). Först i en årsrapport från åren 1923–1924 förekommer en mer utförlig arbetsbeskrivning (NLA 1923–24:25f.), och ytterligare några år senare igångsattes tidsbegränsade kurser anpassade för den som skulle tillträda befattningen som föreståndarinna.

Vem kunde då anses vara lämplig för denna befattning? I korrespondensen mellan framför allt lokalkommitténs ordförande i Tärendö, Wester, och Carlgren får man en liten fingervisning om vilka förmågor som främst efterfrågades. Så här vidlyftigt formulerade Wester sig i ett av sina brev: ”[O]mtanken om arbetsstugans bästa får undantränga allt annat *.../*” (RW:150404). Av denna och annan korrespondens framgår att AR:s ledning lade stor vikt vid att föreståndarinnan skulle vara AR:s talesperson gentemot olika lokala aktörer, som föräldrar till arbetsstugubarn, kommunens företrädare och hantverkare engagerade i arbetsstugans praktiska undervisning och materiella skötsel. Dessutom skulle föreståndarinnan upprätthålla kontakter med *arbetsstugornas vänner*, det vill säga reella och potentiella donatorer till AR. Föreståndarinnan skulle, med ett nutida uttryck, vara socialt kompetent. Mot bakgrund av detta krav bör man läsa följande kommentarer från Wester om en 1915 nytillträdd föreståndarinna vid arbetsstugan i Tärendö:

Hon är inte så ”representativ” som YY, men alla kunna ju ej ha alla dygder och goda egenskaper. Barnens fulla tillgifvenhet och förtroende har hon vunnit från första stund *.../ [A]rbeitsstugan* (har) i henne vunnit en god

och lämplig föreståndarinna som med varmt intresse hängiver sig åt sitt kall (RW:150214).

På grund av förekomna klagomål om hur hygien sköttes på arbetsstugan i Täreändö, avsåg Carlgren dock att ersätta föreståndarinnan, och ville skaffa sig argument inför detta beslut. Wester levererade, till synes motvilligt, en del sådana:

Vad fröken NN:s kompetens angår, så ville jag helst slippa att yttra mig därom. Jag måste vitsorda hennes samvetsgrannhet i stort som i smått, hennes ordentlighet och först som sist, hennes goda sätt mot barnen. Hon verkar ”obetydlig” inför främlingen, som besöker stugan, och hon har något tafatt över sig, vilket gör att hon icke kan representera på något sätt; man måste ju ställa fordringarna högt och jag är den förste att beklaga frånvaron av de egenskaper man gärna önskar se tillfinnandes hos en föreståndarinna, men beträffande förmågan att kunna med sin själ uppgå uti sitt arbete, som t. ex. fröken YY så står fröken NN långt efter – jag menar: det framträder inte på samma husliga glada och friska sätt, låt vara att hon med allvar fyller sin uppgift (RW:150404).

Att en föreståndarinnas vardag ibland blev både hektisk och på olika sätt bekymmersam, och att hon dessutom kände sig utnyttjad, får man klart för sig via de kommentarer om den arbetssituation som framför allt Henrika Onnela beskrev i breven till Carlgren. I ett av dem från 1917 skriver hon:

Det kan ingen tro huru svårt det är för en föreståndarinna på en arbetsstuga, nog får man höra så mycket, fastän man försöker sitt bästa, barnen äro bättre än föräldrarna, jag har sändt bud till föräldrarna att sjelfva skaffa vantar och strumpor åt barnen, men endast två af barnen som nu fått vantar, endel af barnen som hugga och sågar ved nöter 3 a 4 par vantar om vinter, fastän vi stoppar och lappar många hvarf, och en del mister, fastän jag är så sträng med dem att di måste hålla reda på sina vantar, så har jag sagt åt dem att di måste nu börja och ha bara hö och inga strumpor och då hade dem tyckt att jag sjelf fick vara utan /.../ (HO:171030).

Onnela, som när brevet skrevs var i 60-årsåldern, kunde med ålderns rätt som nestor bland dåvarande föreståndarinnor ge uttryck för både stress, tillkortakommanden och ren

frustration. Den yngre generationen föreståndarinnor i Täreändö, som ju dessutom ofta avlöste varandra, var säkerligen lika bemängda med arbete och kände sig säkerligen minst lika utnyttjade av den centrala ledningen som Onnela. Däremot var den ömsesidiga tilliten mellan dem och AR:s ledning inte lika stark som i Onnelas fall. Att lika frimodigt som hon uttrycka sin sak skulle ha kunnat äventyra deras ställning.

Stora delar av arbetsstugorna finansierades genom donationer. För AR:s ledning gällde det därför att utåt visa att donerade medel utnyttjades på bästa sätt. Även i ett lokalt kommunalt perspektiv blev hanteringen av verksamheterna på arbetsstugorna viktiga, inte minst eftersom skolfrågor och frågor om omsorg och omvårdnad av fattiga barn idealt skulle ske i nära samklang med kommunernas egna verksamheter på dessa områden. Dessutom utsågs, som nämnts, lokalkommiténs ledamöter av kommunernas skolråd, och ordförandena i båda dessa organ var oftast identiska personer (Nilsson Ranta 2008:119). Sparsamhet proklamerades ideligen av AK:s ledning och blev sålunda inte bara ett delmål bland andra för arbetsstugorna utan tog närmast formen av ett självändamål. Frågan om hur kostnader skulle nedbringas ger dessutom intressanta inblickar i de praktiska problem som föreståndarna hade att brottas med.

I föreståndarinnornas korrespondens med ledningen påtalades ofta hur sparsamhetskravet efterlevdes. När exempelvis en ny arbetsstuga i Korpilombolo byggdes 1912, gällde det att nedbringa kostnaderna för virket. Om detta skrev Onnela till Carlgren: ”Vi har för att i någon mån nedbringa kostnaderna för timmerfällningen lyckats öfvertala några backstugusittare, som haft barn i arbetsstugan, att göra ett dagsverke hvar gratis” (HO:120417). I ett brev till Carlgren några år senare skrev Onnela uppgivet: ”Vi har försökt spara på ved och olja /.../. [N]u eldar vi endast matrum och kök, och mitt

rum samt en af sofrummen” (HO:141230). Ytterligare några år senare deklarerade hon, återigen till Carlgren, att ”Alla pengarna som inflytit till stugan har jag på öret redovisat. Och allt hvad jag köpt så har jag tyckt att vi nödvändigt behöft, men nu skall jag försöka att icke köpa någonting annat än det vi icke kan reda oss förutan /.../” (HO:171030).

I Sverige rådde ransonering under några av världskrigsåren på 1910-talet som följde av bristen på livsmedel som kriget förorsakat landet. Problemen när det gällde att spara på det mesta inkräktade även på mathållningen till barnen, vilket Onnela uttryckte på följande sätt:

Nog försöker vi med maten vara sparsamma vi ger aldrig blodbröd mera än en portion, fastän dem gerna skulle äta lika mycket till, det känns verkligen svårt att icke få ge mera, men då vi säger huru det är dyrt och svårt att få, är barnen ganska nöjda. /.../ Icke ger vi nånsin mellanmål åt barnen, men på morgnarna måste dem få en fjerdedels kaka, /.../ och får icke frukost förän 10 (a.a.).

Föreståndarinnornas iver att efterkomma sparsamhetskravet kunde dock ibland ta överhanden. Detta illustreras av följande kommentarer som Wester i Tarendö gjorde med anledning av en del klagomål som utifrån riktades mot arbetsstugan: ”Fröken NN var med alla sina förtjänster och all sin glänsande förmåga dock alltför sparsam, och arbetsstugan blir i längden lidande på en för långt driven sparsamhetsprincip” (RW:150504).

Föreståndarinnan på en arbetsstuga de första decennierna in på 1900-talet befann sig i en mycket utsatt position. Trots avsaknad av formell kompetens och utan tydlig befattningsbeskrivning skulle hon ansvara för att en grupp om 20–30 barn måste fysiskt och psykiskt bra efter att de tagits från sina fattiga hemmiljöer och placerats på internat. Där skulle föreståndarinnan se till att god hygien upprätthölls och goda vanor förmedlades till dessa barn. Uppgifterna skulle föreståndarinnan sköta under materiellt exceptionella

villkor med ransonering och sparbetning. Föreståndarinnans ställning var socialt utsatt. Hon befann sig i realiteten i en position mellan en patriarkalt sinnad överhet, med ett socialt och ett kulturellt stort avstånd till föreståndarinnans vardagsbestyr, och en socialt skiktad allmoge som inte alltid uppskattade de utifrån kommande idéer som hon skulle omsätta i närmiljön.

Avslutande diskussion

Såväl genus, etnicitet som hegemoni utgör begreppsliga utgångspunkter i denna artikel. Kvinnor fanns åren efter sekelskiftet 1900 visserligen representerade och gjorde högst märkbara insatser inom den filantropiska rörelse som understödde AR. Trots detta intogs de positioner som ledde till makt och inflytande inom AR uteslutande av män. Efterhand kom dessutom dessa positioner alltmer att omfattas av män knutna till Svenska kyrkan. Under de tre första decennierna av AR:s verksamhet företrädde Svenska kyrkan aktivt av dess stiftsnotarie Albert Carlgren. Han var i denna roll dominerande, eftersom han energiskt utnyttjade sin centrala position och sitt tolkningsföreträde på de flesta av AR:s områden, bortsett från dem som direkt berörde arbetsstugans vardagsrutiner, som han nogsamtidigt delegerade till underlydande. Det var till Carlgren som lokalkommitténs ordförande och föreståndarinnan vände sig som underordnade till en överordnad. Hans ställning understöddes med välvilja och underdånighet, och man förlitade sig på att hans omdöme var det rätta.

Inom AR utvecklades en kulturell hegemoni, manifesterad i form av en hierarki av positioner från den ledande personen Carlgren via Centralkommitténs ledamöter, lokalkommitté, föreståndarinna, allmogen, och till de barn med föräldrar som blev föremål för AR:s omsorger och kulturella omtanke. Härmed uppstod en dominansordning, inklusive en genusordning, där AR:s manliga företrädare

stod över dess kvinnliga och där en persons ord, Carlgrens, vägde tyngre än alla de andras. AR:s förväntningar på dess exekutiva nyckelperson, föreståndarinnan på arbetsstugan, innefattade sådant som att vara lojal gentemot AR, att underordna sig den beslutsordning som gällde inom AR, att till barnen förmedla de värden, inklusive de som förknippades med att uppmana till att tala svenska, som AR stod för, att iaktta sparsamhet med de medel man förfogade över samt att vara representativ gentemot myndigheter och reella respektive potentiella donatorer.

Om föreståndarinnan inte underkastade sig AR:s påbud kunde hon bli missgynnad, vilket exempelvis kunde få till följd att hon inte kom ifråga igen eller att hon entledigades. Om föreståndarinnan däremot agerade i den riktning som AR fordrade, kunde hon få favörer. Vissa föreståndarinnor, exempelvis Onnela i Korpilombolo, skattades högt och fick favörer eftersom de motsvarade samtliga ovannämnda förväntningar. Som en följd av detta genomförde hon med AR:s medel på egen hand en längre resa till donatorer i södra Sverige, en favör som måste betecknas som exceptionell inom AR. Att som andra föreståndarinnor få mentalt stöd i situationer då de blev utsatta för anmärkningar, lokala kampanjer och trakasserier kan också betecknas som en favör. Samtidigt kan ett sådant stöd betraktas som ett sätt att reproducera rådande hegemoni genom att krav och förväntningar blev delar av ett intrikat spel av dominans och underordning.

Nationellt präglade värden utgjorde den normativa grunden för de hegemoniska dominansförhållanden och de föreställningar om vad som borde forma AR:s hela verksamhet. Sådana värden framhölls vid 1900-talets början i Sverige och jämförbara länder som grunder för hur verksamheter skulle bedrivas inom en rad områden, exempelvis inom skola, vård och omsorg. Värdena gavs dock olika betoning beroende på vilka sociala kategorier

av befolkningen med avseende på till exempel kön, klass och etnicitet som de riktades till.

I exemplet som denna artikel behandlar, arbetsstugurörelsen, framträdde som måltavla den kulturspecifika, tornedalsfinska etniciteten med dess förment fattigdomsalstrande kultur med brist på nationell bäring, som den framställdes i ett centralmaktsperspektiv. I bjärt kontrast till denna stereotypisering framställdes de värden som en nationell och regional elit i sin kulturella omsorg såg som eftersträvansvärda att uppnå för denna etnicitet. Dessa värden lanserades med allt större eftertryck i tal och skrift och verkställdes inom ramen för AR. I de värden som överheten såg som egna betonades sådant som att sträva efter dominans, att vara beredd att fatta socialt, språkligt och etniskt genomgripande beslut och att på detta sätt manifesteras sin lojalitet gentemot nationalistiska värden. Genom denna kampanjs koppling till både stat och kyrka, blev den inte bara auktoritativ gentemot dem som företrädde andra värden. Avsikten var att den även skulle uppfattas som legitim. Av undersåten, som i just detta fall utgjordes av en fattig, ofta finsktalande, glesbygdsbefolkning, förväntade sig överheten att den utan knot skulle internalisera svenska språket och "svensk kultur".

Hållningen som tillskrevs Tornedalens befolkning i allmänhet och dess laestadianer i synnerhet, med finska som etnisk, kulturell markör, stereotypiserades i termer av självvald fattigdom, initiativlöshet och fysisk ömtålighet. Den fattigdomsstämpel, som den nationella och regionala eliten tillskrev denna befolkning, blev därmed till ett stigma som lades på denna befolkning av en socialt och kulturellt främmande, utifrån kommande överhet. Kulturellt och politiskt laddade konflikter synliggjordes. I fallet Tornedalen ledde detta å ena sidan inte till några etniskt grundade konflikter av mer långtgående, manifest karaktär. Å andra sidan assimilerades inte heller befolkningen språkligt och etniskt på sätt som

statsmakt och kulturellt åtminstone fram till 1950-talet fortfarande hade som mål. Snarare skedde en avtrappning av den statliga assimileringsspolitiken. Denna avtrappning inleddes redan i slutet av 1930-talet. Den blev dock fullt skönjbar först i takt med att språkfrågan under 1950- och 60-talen, genom nationalstaternas minoritetspolitik, uppmärksammades internationellt (se Elenius 2006:290ff.) och utvecklades i en helt annan riktning än den som stat och kulturellt med nationalistiska förtecken stödde från försvenskningskampanjerna i slutet av 1800-talet och årtionden framåt.

Ulf Drugge, Professor

Humanvetenskapliga institutionen, Högskolan i Kalmar

Noter

- 1 Tillkomsten av denna artikel är stödd med forskningsmedel från Vetenskapsrådet.

Referenser

Otryckta källor

Folkrorelsernas arkiv, Norrbottens minne: *Norrbottens läns arbetsstugor* (NLA). Arkiv 1018, volymerna 83 (Tärendö arbetsstuga, korrespondens 1914–1918), 85 (Korpilombolo arbetsstuga, korrespondens 1911–1923), 109 (Korpilombolo arbetsstuga, korrespondens 1924–) och 115 (Tärendö arbetsstuga, korrespondens 1919–).

Anmärkning: Refererad korrespondens anges genomgående med brevskrivarens initialer (exempelvis HO för Henrika Onnela) och datering (Exempelvis 241104 för år, månad och dag).

Tryckta källor

Offentligt tryck

Betänkande och förslag rörande folkskoleväsendet i de finsktalande delarna av Norrbottens län. Stockholm 1921.

NLA (Norrbottens arbetsstugors årsredogörelser), 1903, 1904, 1906–07 och 1923–24.

SFS (Svensk Författningssamling) 1902:67. Lag angående uppfostran åt vanartade och i sedligt afseende försummade barn.

Bearbetningar

Alalehto, Tage 2001: *Tärendö: Historien om en svensk tornedalsby*. Kågeröd: Barr.

Andreasson, Jesper 2007: *Idrottens kön. Genus, kropp och sexualitet i lagidrottens vardag*. Lund: Lund Dissertations in Sociology 73.

Crompton, Frank 1997: *Workhouse Children. Infant and Child Paupers Under the Worstestershire Poor Law 1780–1871*. Stround: Sutton Studies in Modern British History.

Denzin, Norman 1992: *Symbolic Interactionism and Cultural Studies. The Politics of Interpretation*. Oxford U.K. & Cambridge USA: Blackwell.

Drugge, Ulf 1997: Om dygdiga och ”odygdiga” karlar – några exempel hämtade ur den norrländska allmogen vid 1800-talets mitt. I: Drugge, Ulf och Johansson, Mats (red.): *Historisk sociologi*. Lund: Studentlitteratur.

Drugge, Ulf 2007: *Krisbiografier. Utfattiga och mindre fattiga förr*. Malmö: Bokbox.

Elenius, Lars 2001: *Både finsk och svensk. Modernisering, nationalism och språkförändring i Tornedalen 1850–1939*. Umeå: Umeå universitet, Kulturgräns Norr 34.

Elenius, Lars 2006: *Nationalstat och minoritetspolitik. Samer och finskspråkiga minoriteter i ett jämförande nordiskt perspektiv*. Lund: Studentlitteratur.

Eriksen, Knut Einar & Niemi, Einar 1988: *Den finska fare. Sikkerhetsproblemer og Minoritettspolitikk i nord 1860–1940*. Oslo: Universitetsforlaget.

Groth, Östen 1984: *Ur Norrbottens historia – Norrbotten 1*. Luleå: Skrivarförlaget/Norrbottens bildningsförbund.

Hall, Stuart 2000: The Spectacle of the 'Other'. I: Hall, Stuart (red.): *Representation: Cultural Representations and Signifying Practices*. London: Sage.

Hirdman, Yvonne 2001: *Genus – om det stabila föränderliga former*. Malmö: Liber.

Kenttä, Mattias & Weinz, Erik 1968: *Lärarytbildningen och den finsktalande befolkningen i Norrbotten*. Stockholm: Skolöverstyrelsen.

Kindenberg, Ulla & Kerstin Davidsson 1977: *Arbetsstugor för barn – föregångare till våra dagars fritidshem*. *Socialmedicinsk tidskrift* 5/6.

Klockare, Sigurd 1982: *Norrbottens språkstriden 1888–1958*. I: Klockare, Sigurd (red.): *Finska språket i Sverige*. Stockholm: Finn-kirja.

Lundemark, Erik 1980: *Arbetsstugorna. Tornedalica* 30.

- Nilsson Ranta, Daniel 2008: *Nödhjälp på villovägar: implementationering av en filantropisk välfärdsidé. Norrbottens Arbetsstugor 1903–1954*. Umeå: Doctoral theses at the Department of Sociology, Umeå University.
- Nordenstreng, Rolf 1919: *Finnar och lappar*. I: Lundborg, Herman (red.): *Rasfrågor i modern belysning*. Stockholm: Norstedts.
- Ohrlander, Kajsa 1991: *Idéer och värderingar. Institutioner för barn med handikapp under 100 år*. I: Ohrlander, Kajsa (red.): *Barnhus. Om räddningsanstalter, barnhem, idiotanstalter, uppfostringsanstalter i Norden från 1700-talet till våra dagar*. Stockholm: Allmänna Barnhuset.
- Olsson, Ole 1999: *Från arbete till hobby: en studie av filantropisk pedagogik i de svenska arbetsstugorna*. Linköping: Linköping studies in art and science.
- Simmons-Christenson, Gerda 1991: *Barnkrubban – föregångare till daghemmet*. I: Ohrlander, Kajsa (red.): *Barnhus. Om räddningsanstalter, barnhem, idiotanstalter, uppfostringsanstalter i Norden från 1700-talet till våra dagar*. Stockholm: Allmänna Barnhuset.
- Slunga, Nils 1965: *Staten och den finskspråkiga befolkningen i Norrbotten*. *Tornedalia* 3.
- Slunga, Nils 2000: *Arbetsstugorna i norra Sverige: ett filantropiskt företag i skolans tjänst*. Uppsala: Föreningen för svensk undervisningshistoria.
- Sundkvist, Maria 1995: "Gud ser dig! Var redlig!" Det tidiga 1900-talets barndomsideal och brott mot det samma. I: Bergqvist, Kerstin, Petersson, Kenneth och Sundqvist, Maria (red.): *Korsvägar. En antologi om möten mellan unga och institutioner förr och nu*. Stockholm/Stehag: Symposion.
- Svensk Lärartidning* 1903.
- Sörlin, Sverker 1988: *Framtidslandet. Debatten om Norrland och naturresurserna under det industriella genombrottet*. Stockholm: Carlsson Bokförlag.
- Tenerz, Hugo 1966: *Språkundervisningsproblemen i de finsktalande delarna av Norrbottens län*. Lund: Gleerups.
- Tuana, Nancy 1993: *The Less Noble Sex. Scientific, Religious, and Philosophical Conceptions of Woman's Nature*. Bloomington: Indiana University Press.
- Wiklund, Karl Bernhard 1895: *Några ord om skrifningen af lapska ortnamn*. Stockholm.
- Winsa, Birger 1997: *Från ett Vi och Dom – Torne älv som kulturgräns*. I: Winsa, Birger och Korhonen, Olavi (red.): *Språkliga och kulturella gränser i Nordskandinavien*. Umeå: Umeå universitet, Kulturgräns Norr, 7.

SUMMARY

Cultural Hegemony and Subordination – *arbetsstugor* in the Swedish County of Norrbotten at the Beginning of the 20th Century

This article focuses on a social political, Swedish philanthropic project devoted to providing *arbetsstugor* (boarding-out schools) for children. This project lasted from 1903 to 1954 and aimed at encouraging poor people in the northernmost county of Sweden to improve the practical skills and behaviour of their children by placing them in *arbetsstugor*.

Empirically, the article is based on topics such as working conditions, ethnicity topics, and local community matters as they are described in documents and in correspondence among people engaged in the *arbetstugor* movement. The time period 1903–1925 is studied. There are complete files of matrons' correspondence from 1914 to 1925.

The hierarchical cultural context of that time must be characterized as patriarchal relative to modern standards. The Swedish philanthropic elite considered

the rural population as poor, who lacked will-power, and who was in urgent need of moral rearmament, education, and stimulation. The established hegemonic cultural order was based on nationalistic grounds. The authorities expected an adaptation to the value system of the *arbetsstugor* project, such as speaking Swedish in order to maintain what was then understood among the philanthropic elite to be a superior cultural feature even though the region was predominantly Finnish-speaking. Matrons at the *arbetsstugor* played a key role as executors of philanthropic childcare ideas, and they fulfilled this role without any formal education. Those matrons who acted in accordance with norms proclaimed were favoured in a patriarchy represented by men who strived for dominance and for coming to fast, resolute decisions on matters that matrons were in charge of.

Företagarhustrun och hushållets organisation

Therese Nordlund Edvinsson

Svenskt näringsliv har ofta dominerats av män på de ledande positionerna (Göransson 2007). Det är främst män som har varit företagsledare eller bankdirektörer, medan kvinnor under lång tid har haft begränsade karriärmöjligheter (Lindqvist 1996). Som hustru ansågs kvinnan ofta vara en del av organisationen, hon förväntades ta emot affärspartners i hemmet och agera värdinna vid middagar. Det finns mycket forskning om den manliga företagsledaren och näringslivet, men vi vet inte mycket om kvinnorna som gifte sig med dessa män och deras inflytande som informell ledare i hushållet. Hustrun har osynliggjorts inom företagshistorien.¹ Hemmet var ofta en arbetsplats för obetalt och betalt arbete. En hustru till en storföretagare förväntades agera arbetsledare för tjänstefolket som fick lön för sitt arbete. Hemmet var också en plats där mäns och kvinnors arbete värderades olika beroende på föreställningar om könen.

Denna artikel behandlar dels arbetsdelningen mellan företagarhustrun och tjänstefolket, dels konstruktionen av hustrun så som hon förväntades bete sig i näringslivet. Syftet är att studera företagarhustruns inställning till arbete i hushållets organisation utifrån ett genusperspektiv. För att få en inblick i hemarbetet krävs en diskussion om samspelet mellan hustrun och tjänstefolket. Mitt forskningsprojekt behandlar hustrun i näringslivet, det vill säga de kvinnor som var gifta med ledande industrimän i Sverige. Hustruns ställning är relevant för att förstå dagens arbetsliv och i synnerhet företagens inbyggda manliga nor-

mer. Hennes arbetsuppgifter var mångfaceterade. Hon förväntades dels ställa upp för maken och hans verksamhet, dels organisera hushållet så att det formades till ett harmoniskt hem, där mannen kunde vila efter arbetets plikter.

Hemmet var också en plats för informella förhandlingar med affärspartners. Företagskonomen Annelie Karlsson Stider har liknat hemmet vid en ”arena för företagsledning” (Karlsson Stider 2000). Förenklat kan man säga att hustruns situation påverkades av mannens yrke, inkomst och position i samhället. Det blev avgörande för vad hon gjorde i hemmet. De flesta företagarfamiljer hade dessutom tjänstefolk.

Vad vi vet från internationell forskning är att företagarhustrun senare under 1900-talet blev yrkesarbetande med egen inkomst och karriär (Cooper & Marshall 1977). Den franska forskaren Jane Marceau menar att företagarhustrun ofta spelar en central roll i mannens karriär genom hennes tillgång till nätverk och information (Marceau 1989:124). På svensk botten har historikern Niklas Stenlås skrivit ett kortare avsnitt om direktörshustrun i sin doktorsavhandling, där han bland annat beskriver hennes uppgift som värdinna vid middagar. Ekonomhistorikern Anita Göransson har uppmärksammat äktenskapets betydelse i det tidiga skedet av industrialismen (Stenlås 1998, Göransson 1990). Historikern Catharina Lundström har också studerat hur fruar till män inom andra yrkesgrupper, såsom landshövdingefruar, har format en egen

identitet och samhörighet (Lundström 2005). I en kommande bok studerar jag hustrun i näringslivet. Boken kommer att peka på förändringar i hustruns sysslor över tid samt hennes möjlighet till inflytande i mannens arbete (Nordlund Edvinsson 2009).

Den typiska företagarhustrun omgav sig av mäktiga män med betydelsefulla yrken, vilket gjorde att arkiv i allmänhet sparade deras korrespondens. Men det betyder inte att materialet alltid är tillgängligt och överskådligt. Fruarnas efterlämnade material tar betydligt längre tid att leta fram än männens efterlämnade arkiv. Internationell forskning har hävdad att de gifta kvinnornas arbete och relation till industrivärlden är fragmentariskt dokumenterad (Temanummer om fruar: *Continuity and Change* 23 (2), 2008). Inte sällan därför att fruarnas material är splittrat. Denna artikel använder sig av varierat källmaterial. Det empiriska underlaget består av korrespondens, dagböcker och anteckningar från diverse företagsarkiv. Det kompletteras med biografier samt tidigare forskning. Materialet bidrar till att förstå hushållets komplexa organisation och varför kvinnors arbete har osynliggjorts över tid.

Underlaget har valts med hänsyn till de fruar som tillhörde de ledande företagarfamiljerna i Sverige. Jag har använt C.H. Hermansson och Jan Gletes studier om näringslivets toppskikt som utgångspunkt för detta urval (Hermansson 1989, Glete 1994). Tillsammans namnger de omkring 20 familjer som hade omfattande ägandeintressen i svenska företag och banker. Utöver familjeföretagare nämner de också andra individer och släkter som på annat sätt utövat makt genom tillgång till starka nätverk och styrelseposter. Ett begränsat antal fruar från näringslivets elit uppmärksammas därför i denna artikel. Det är inget statistiskt urval, utan urvalet har valts med hänsyn till tillgängligt källmaterial.

Utgångspunkten för min undersökning är tidigt 1900-tal, då demokratiseringsprocessen

gradvis började påverka företagen och hemmen (allmän rösträtt, 8-timmars arbetsdag, kvinnors emancipation). Tidsperioden utgör ett brytningsskede när 1800-talets kvinnoideal fortfarande levde kvar. Flera av fruarna hade ett intresse för kvinnlig frigörelse, trots att de bokstavligen levde enligt genusarbetsdelningens strikta principer. Kvinnornas ställning måste därför ses utifrån samhällets förändringar, där industrialiseringen, förmynderi, lagstiftning och tidsanda kom att påverka deras livssituation.

Hovstallmästaren Carl Bonde gifte sig två gånger med döttrar från kända företagarfamiljer (Dickson resp. Wallenberg). Han beskriver sekelskifteskvinnan omkring år 1900 som en försagd och återhållsam individ. Han menade att svenska kvinnor var tvingade att klä sig "hårt snörda" (Bonde 1943). Denna bild var inte endast bokstavig i klädväg, utan satte också prägel på kvinnans beteende. Hon skulle veta sin plats i hushållet. Samtidigt skulle hon spela rollen som hushållets härskarinna med ansvar för hushållets ekonomi och de anställda. Det förutsatte konstruktionen av hustrun som hemmets vårdarinna. Som etnologen Agneta Lilja har påpekat, var företagarhustrun främst maka och mor. Det innebar att hustrun framställdes som mannens motpol, det vill säga den passiva och tillbakadragna kvinnan (Lilja 2008:136-139).

Teoretisk utgångspunkt

I början av 1900-talet var majoriteten i arbetslivet män. Det ledde till framväxten av en mansorienterad kultur som sällan ifrågasattes. För att förstå hustruns ställning över tid krävs en teoretisk utgångspunkt. Jag använder främst termen "genus" utifrån genusforskaren Robert W. Connells resonemang. Han fokuserar på vikten av att studera relationer, där genus uppstår, formas och uttrycks. Han menar att "genus handlar framför allt om de sociala relationer inom vilka individer och grupper agerar". Det betyder att genus "görs" i den

sociala interaktionen mellan människor (Connell 2003:20). Genus är ett maktbegrepp som kopplas till hierarkiska strukturer i samhället. Under lång tid har mannens överordning varit normen i samhället. Att synliggöra genus handlar om att förstå att skillnader mellan mäns och kvinnors arbetsdelning inte beror på deras biologiska kön, utan snarare på sociala föreställningar i samhället om vad män och kvinnor bör göra.

Jag har valt att komplettera förståelsen för genus med begreppet ”klass”. Det används som en markör för vilka vi är och vad vi gör, vilket kan kopplas till identitet. Klasstillhörighet påverkas också av individens ålder, nationalitet, kön, religion, bostad, yrke och så vidare (Day 2006). Klass bidrar till att förstå hustruns och de anställdas ojämlika förhållande i förhållande till kapital, status och materiella tillgångar. Sociologen Göran Therborn skriver i *Klasstrukturen i Sverige 1930–80* att kvinnornas situation under 1900-talet påverkades av klasstillhörighet och männens dominerande betydelse i samhället. Han menar att det förekom stora klasskillnader beroende på om en kvinna var ”arbetarhustru” eller ”direktörsfru” (Therborn 1981:137). Dessa skillnader kunde yttra sig i arbetssysslor, umgängeskretsar och levnadsstandard. Konkret betyder det att hustrun var underordnad mannens auktoritet i hemmet, men hon var överordnad tjänstefolket.

Catarina Lundström menar att landshövdingefruar kan definieras som ”elitfruar”, då de tillhörde en särskild maktelit, där Sveriges drottning stod högst i rang. I likhet med Lundström kan man även se företagarruar som förvaltare av resurser. Genom ”civilståndets makt” etablerade de sin status utifrån sina mäns yrkesidentitet (Lundström 2005). Det betyder att klass måste integreras i diskussionen för att förstå hur genus konstrueras och hur människor förutsätts agera utifrån föreställningen om över- respektive underklass. I det följande diskuteras därför hierarkierna i hemmet, som

präglades dels av genusordningen mellan män och kvinnor, dels av klasstillhörigheten, vilket specificerade vilka kvinnor som skulle utföra de tunga och praktiska sysslorna i hemmet.

Hushållets hierarkier

Enligt genusforskaren Cynthia Cockburn består hushållet av fyra komponenter. Först krävs 1) en byggnad, det vill säga ett hus eller en lägenhet som utgör grunden för hushållet. 2) I hushållet bor människor som vanligen är släkt med varandra. I början av 1900-talet tillhörde tjänstefolk hushållet, då de var inboende. 3) Den tredje komponenten handlar om arbete. Hushållet är nämligen en plats där man uträttar saker. Det innefattar sysslor som matlagning, städning och tvättning med mera. Dessa dagliga göromål följer familjemedlemmarnas vardag. 4) Slutligen består hushållet av utrustning, till exempel köksredskap eller hushållsmaskiner (Cockburn 1996:20f.). Hemmet har sällan liknats vid en ”riktig” arbetsplats. Industrialiseringen och den ökade urbaniseringen ledde till att det produktiva arbetet förflyttades till företaget och offentliga institutioner. Konkret bidrog det till att män blev löntagare/familjeförsörjare och arbetade utanför hemmet, medan kvinnor blev hemmafruar och utförde obetalt arbete i hushållet. Hemmets forna status som arbetsplats var därmed försvunnen. I samband med industrialiseringen knöts kvinnan till hemmet (Oakley 1976). Kvinnors arbetsuppgifter kunde se olika ut beroende på klasstillhörighet, men inkluderade vanligen sysslor som att städa, tvätta, laga mat och ta hand om barn. Hemarbete hade tidigt låg status, på grund av att det sällan resulterade i inkomst (Robertson 1997:1).

Föreståndarinnan Tilda Hansson menar att det förekom tre olika typer av husmodrar i Sverige under 1900-talet: 1) den hemarbetande husmodern, 2) husmodern som arbetsledare samt 3) den förvärvsarbetande husmodern. De kvinnor som var hemma utförde

ensamma allt arbete. Denna kategori kom att kallas ”hemmafruar” och ökade i antal under 1940-talet. Den arbetsledande husmodern hade tjänstefolk och beordrade dem att utföra olika sysslor. Hennes främsta uppgift var att delegera uppgifter och se till att tjänstefolket uträttade dem. Denna kategori kom på sikt att minska i antal under 1900-talet. Den förvärvsarbetande kvinnan utgjorde ungefär 20 procent av Sveriges husmödrar år 1946. Dessa kvinnor skötte hushållet samtidigt som de hade ett yrkesliv utanför hemmet (Hansson 1946:12).

I det typiska företagarhushållet stod hustrun högst i rang av kvinnorna. Hon slapp det tunga och grova hemarbetet, vilket tjänstefolket fick utföra. Hustrun var ofta husmor över ett större hushåll som omfattade inte enbart ett hus eller en lägenhet, utan kanske även en sommarbostad. Tjänstefolket var ofta arbetarklasskvinnor som kom från landsbygden. Titlar för kvinnliga tjänare kom att gradvis förändras kring sekelskiftet 1900 (Carlsson 1968:248). De borgerliga hushållen hade en strikt organisation där var och en visste sin plats. Var i hierarkin man befann sig berodde på arbetets form och smutsighet. Rangskillnader påverkade tjänstefolkets uppgifter. Som exempel kan nämnas att kokerskan arbetade i köket. Husor städade, putsade silver samt dukade och serverade. Andra tjänare hade mer specifika uppdrag, som kammarjungfrun. Hon hade en särställning då hon tog hand om fruns garderob och var betrodd att städa sängkammaren (Rundquist 1989, Cassel-Pihl 2006). Hemma hos bankdirektör Knut Agathon Wallenberg ville kammarjungfrun Signe Swanström ha ett eget matbord i köket. Hon ansåg sig ha högre status än det övriga tjänstefolket, eftersom hon var språkkunnig.² En del hushåll anställde tillfällig arbetskraft som städgummor, ammor och sömmerskor (Moberg 1978). Arbete med tvätt krävde extra personal. I det Carlanderska hemmet i Göteborg tog tvättmadamer hand om smutstvätten. Hos familjen von Hallwyl

skickade man bort linne för tvätt och mangling (Cassel-Pihl 2006). Manliga inomhustjänare var sällsynta i de svenska företagarfamiljerna, då de tjänade mer än de kvinnliga samt uträttade mindre av hemarbetet. Bankdirektör K.A. Wallenberg hade butlern John Högborg (kallad ”den gamle John”) i sin tjänst. Denne serverade vid fina middagar, klädd i uniform med medaljer (Ellen Johanssons berättelser, Minnen, volym 1, 1917–1960-talet, RA). Överklassen hade vanligen fler anställda än företagarfamiljerna som var på framväxt i sekelskiftets Sverige. Hos företagarfamiljen Ernst och Mimmi Wehtje bodde i snitt fyra jungfrur åt gången (Wästberg 1964). Redaren och familjeföretagaren Dan Broström bodde tillfälligt hos affärsmannen Mr Gray, på godset Thorp Perrow i Yorkshire. Han imponerades av Mr Grays tjänstefolk, vilket han beskriver i ett brev till hustrun Ann-Ida: ”3 betjenter passa upp vid bordet. Inom sjelfva hufvudbyggnaden hade en personal af 19 personer, dessutom 2 chaufförer, 5 i stallet och 12 gardners.”³ Dan Broström såg det som en statusmarkör att ha många anställda. När han var Sveriges krigs- och sjöminister blev han skjutsad i en bil med chaufför och betjänt, något som han kommenterar med orden att det ”tog sig mycket flott ut. Jag är nog därom såsom litet svag därför”.⁴ Antalet tjänstefolk var ett tecken på förmögenhet och social status i samhället (Rundquist 1989:233). De skulle uträtta sysslor som hustrun inte kunde utföra på grund av sin klasstillhörighet.

Barn från företagarhem hade också tjänstefolk. Man brukade kalla dem för barnpigor, barnjungfrur eller barnsköterskor. Spädbarnen hade en amma som gav bröstmjölk. Företagarfruar ammade sällan sina barn själva, även om undantag förekom (Edström 1946:40). Blöjbyten och sena vaknätter behövde dessa fruar sällan bekymra sig om. Det var istället tjänstefolk eller gifta kvinnor som anställdes att utföra dessa uppgifter (Lindgren 2007:18, Ekman 1918:3).

Hustruns inställning till arbete i hemmet

De kvinnor som ledde storhushåll liknades av samtiden vid män. De skulle vara lika handlingskraftiga och organisatoriska som befälhavare i armén (Robertson 1997:48). Det var dock inte självklart att leva upp till rollen som en god husmor då det krävde förmåga att organisera och fördela arbetet. Agathe De Geer var gift med disponenten Fabian De Geer och belyste denna problematik:

Det är en svår sak att man alltid måste vara glad när man är husmor, åtminstone om man vill att det skall vara trefnad i huset. Jag märker att när jag är sur så blifva jungfruarna sura, barnen gnälliga och bråkiga, fröken Rupert ledsen, Fabian retsam och allt, allt blir otrefligt.⁵

I näringslivet konstruerades en bild av den självupppoffrande hustrun som gärna ägnade sig åt omsorg och representation. Idealet var en kvinna som ständigt fanns till hands när mannen behövde henne. Denna hustru skulle värna om make, barn och hem. Att hustrun skulle utföra sina plikter ansågs självklart. Det gjorde att man också osynliggjorde hennes insatser i hemmet. Bankdirektören Ernest Thiel har beskrivit sin första hustru Anna Josephson med följande ord: ”Och min hustru – ja, varför upptäckte jag aldrig min hustru? Hon dyrkade mig. Hon ville göra allt för mig. Och hon gjorde det också” (Thiel 1969:19).

Enligt bevarade källor var det ofta hustrun som organiserade de anställdas arbetsuppgifter. Det var exempelvis hennes uppgift att bestämma matsedel. Under lång tid var emellertid köket en förbjuden zon för den högborgerliga hustrun. Köket separerades från matsalen i det typiska svenska företagarhemmet. Det berodde på att köket förknippades med ”doft” och ”smak”, vilket förde tankarna till kroppen och mänskliga behov. Dessa teman var tabubelagda i det högborgerliga hemmet (Ericsson & Horgby 2007). I engelska hus låg köket nära tjänstefolkens rum. Borgerliga hushåll i Paris hade köket nära gårdsplanen,

Ett tidstypiskt porträtt föreställande en ”borgerlig” husmor och hennes anställda jungfru. Bilden hämtad ur Kerstin Wenström, *Husmoderns rådgivare* (1926).

utan koppling till husets övriga rum. I det typiska holländska hemmet hade däremot köket hög status (Rybczynski 1988:92f.). I Sverige var det sällsynt att företagarfruar lagade mat. Som exempel kan nämnas att Signe Rydbeck (maka till bankdirektören Johan Oscar Rydbeck) aldrig hade tillagat en middag (Rydbeck-Zuhr 1992:93). Däremot skulle fruarna ha kunskaper om maten och komma med förslag till de anställda.

Ekonomhistorikern Ulf Olsson konstaterar i sin biografi över bankdirektör Knut Agathon Wallenberg att hustrun Alice ”inte drog sig för mer direkt praktiskt arbete”, som att ”plocka frukt och bär på de olika jaktmarkerna och i Stockholms skärgård” (Olsson 2006:446). En kvinna i denna ställning utförde sällan praktiskt och smutsigt arbete. Med hjälp av källmaterial kan man dra slutsatsen att Alice Wallenberg knappast ägnade sig åt rensning

och tillberedning av frukt och bär samt övrig matlagning.⁶ Att hustrun delvis deltog i arbetet, genom att utföra lättare sysslor, som att breda en smörgås eller plocka bär, kan knappast räknas som tungt praktiskt arbete enligt min mening. Man måste ta hänsyn till att det främst var tjänstefolket som rensade bären, saftade och syltade. Poängen med att lyfta fram detta exempel är att fruvar gärna ville framställas som "hårt arbetande" i hushållet, fastän de inte själva deltog i det husliga arbetet. Socialdemokraten och diplomaten Alva Myrdal menade att denna typ av "hustru" var intellektuellt understimulerad. Hon menade att hennes främsta syssla gick ut på att vara "an ornament to her husband's home and a living testimony to his wealth" (Myrdal & Klein 1956:5). I konstruktionen av hustrun ingick emellertid att bevisa hur mycket arbete hon lade ner på hemmet genom att påpeka hur fysiskt ansträngande det var för henne att leda de anställda. Företagarhustrun Clare Nordenson (född Lagercrantz) berättar om hur hennes mor Hedvig Lagercrantz var skicklig på att organisera hushållet genom sin kunskap om arbetets genomförande, där hennes uppgift var att undervisa och stimulera de anställda att arbeta. Hon konstaterar att modern inte var någon god arbetsgivare, utan snarare krävande och lynnig (Nordenson 1967:74). För att kunna ta emot makens affärsbekanta krävdes att hustrun agerade värdinna och till sin hjälp hade hon tjänstefolk som utförde dukning, servering, matlagning och dekoration. Allt arbete utfördes under överinseende av hustrun. Det krävde i sin tur att hon var påläst och hade kunskap om hur arbetet skulle utföras. Det rörde sig därför främst om arbetsledande uppgifter för henne.

Att företagarhustrun inte deltog i de grövre arbetsuppgifterna som att skura golv, sopa eller forsla bort avfall var en självklarhet för borgerlighetens livsstil. Ett undantag var Emma Göransson, som var gift med brukspatron Göran Fredrik Göransson vid Sandvi-

kens Jernverk. Hon skötte uppfostran av sex barn och ledde fem tjänare. Till hennes dagliga arbetsuppgifter hörde att ta emot gäster och arrangera bjudningar. Emma Göransson brukade utföra sängklädesrengöring (Giertz 1996). Det var en syssla som hustrun till en välbeställd företagare knappast förväntades utföra. Företagarhustrun Sigrid Jeansson (gift med verkställande direktören John Jeansson vid Kalmar Ångkvarn) födde upp kycklingar och ankor. Hon brukade dela ut matrester till djuren (Adolfsson 1993:80). Hustruns inställning till arbete varierade mellan olika hem. Till normen hörde dock att hustrun inte skulle ägna sig åt smutsiga arbetsuppgifter.

Författaren Per Wästberg menar att företagarhustrun Mimmi Wehtje arbetade i hushållet. Han hävdar att hon krävde lika mycket av tjänarna som av sig själv. Vad gjorde Mimmi Wehtje? Enligt uppgift putsade hon kristall och prydnadssaker. Hon stoppade alla strumpor, utan hjälp av tjänstefolket. Mimmi sökte ständigt efter nya sysslor som kunde göra henne upptagen, då maken och barnen inte befann sig i hemmet. Wästberg menar att Mimmi var så flitig att hon hade svårt att acceptera tjänstefolkets långsamhet. Han konstaterar att hon troligtvis hade utfört arbetsuppgifterna snabbare utan tjänstefolk "istället för att peka ut för dem vad de skulle göra" (Wästberg 1964:286).

Döttrar från företagarhem skulle i likhet med sina mödrar införskaffa sig kunskap om hemarbete. Bland döttrarna i mitt material infann sig ofta en motsträvighet eftersom tjänare fanns till hands. De hade vuxit upp med arbetsdelningen, där de underlydande kvinnorna gjorde det praktiska arbetet i hushållet. Gustaf Oscar Wallenberg berättar i ett brev till svägerskan Alice Wallenberg om dottern Nitas ointresse för hemarbete: "Jag har försökt att hålla henne i något hushållsarbete, men det är ej lätt i orienten der tjänare sitter i hvarje hörn. Men något anlag härför har hon likväl och jag har med måttliga pretentioner varit belåten

enär jag sett litet af god vilja.”⁷ Företagardottern Berit Wallenberg var också ointresserad av hemarbete, varför hennes kusin Ingeborg försökte uppmuntra henne att lära sig mer om hushållet: ”Försök också att vara litet praktisk och till nytta i hemmet, lär dig att laga mat lite grand åtminstone. Hjälp din mamma att köpa och ordna blommor, servera thé och kaka när hon har främmande” (Djerf 2003:32).

Döttrarna skulle lära sig vissa sysslor, men det fick inte vara alltför ansträngande för den högborgerliga kvinnans kropp och själ. Källmaterialet visar flera empiriska exempel på detta. Företagardottern Maja Carlander tränades exempelvis i huslighet, som bestod av en rad enkla övningar, då hon vistades utomlands. Hon beskrev dessa sysslor i ett brev till föräldrarna: ”Jag brukar hjälpa till med frukostdiskningen och så brukar jag ibland gå och plocka litet i trädgården (taga bort vissna blommor och sådant).”⁸ I England studerade Maja i likhet med andra företagardöttrar språk och litteratur samtidigt som hon väntades lära sig praktiska färdigheter. Idag ses dessa sysslor som vardagliga, men innebar en utmaning för Maja. I brev till föräldrarna skriver hon: ”Jag tvättade håret själv igår. Det gick riktigt bra.”⁹ Hemma i Göteborg var Maja Carlander van att få hjälp av tjänstefolket. Under utlandsvistelsen gjorde hon shoppingbestyr på egen hand. Denna självständighet var skrämmande för henne: ”Jag har verkligen blivit modig. Igår var jag ensam och köpte skor och jag gick till och med ifrån ett par bodar utan att köpa några.”¹⁰ När Maja gifte sig med Erik Wetter (verkställande direktör för Svenska Orientlinien och konteramiral) gjorde hon till en början hemarbetet utan tjänstefolk. Då hon var nygift försökte hon laga mat till sin make: ”Middagen blev ju inte så förfärligt bra häromdagen men Erik åt i alla fall snällt sina två kotletter och sade att det smakade bra.”¹¹ Efter en tid gav Maja upp och anställde jungfrun Ida, som lagade mat och tog hand om tvätten.

Hustruns ledarskap och tjänstefolkets underordning

Man kan studera hemmet som en organisation där hustrun använde sig av maktstrategier för att utöva informellt ledarskap. Denna beteckning fokuserar på en icke-formellt utsedd position. Informellt ledarskap utövas ofta i det ”tysta”. Min uppfattning är att hustrun till en företagsledare förväntades ta på sig uppgifter för att stötta maken i hans formella ledarroll. Det kunde komma till uttryck genom att hustrun byggde relationer till hans kolleger, kunder, anställda med mera. Det informella ledarskapet var ”osynligt” för utomstående, men förväntades och utfördes i den dagliga verksamheten. Forskaren Cristina Reis, som har studerat fruarnas roller i ett modernt företag i Tyskland, menar att ”the unspoken work” är ett omfattande arbete. Det handlar om att kvinnan måste organisera, vägleda och stötta mannen i hans arbete (Reis 2004).

Hustruns relation till tjänstefolket påminde om företagsledarens paternalistiska relation till de anställda arbetarna. Det förutsatte en form av överordning och underordning mellan parterna. Paternalismen gick ut på en ojämlig maktrelation som byggde på att utöva kontroll över de underlydande (Nordlund 2005). Som hushållets härskarinna kunde hustruns ledarskap präglas av auktoritet. Det var inte ovanligt att en del tjänstefolk liknades vid barn som hon skulle disciplinera (Horn 1996:129). Idealet var en tillmötesgående, kunnig, flitig och respektfull tjänsteande (Rundquist 1989). Tjänstefolk uppfattades ibland som andra klassens medborgare. När Maja Carlander vistades i Frankrike berättar hon för modern om föreståndarinnan Madame Manchals svårighet att hantera tjänstefolket:

Tänk så svårt för Madame med jungfrun som är så bråkig, hon är visst litet konstig men Madame vill inte gärna ta någon annan ty hon har haft denna tre månader för att lära henne laga mat på något svenskt sätt.¹²

Ett praktiskt inrett kök.

Ett svenskt borgerligt hushåll med tonvikt vid enkelhet och finess, lämpligt för den typiska husmodern. Bilden ur Kerstin Wenström, *Husmoderns rådgivare* (1926).

De anställda uppfattades ibland som en börda och belastning, samtidigt som fruarna var beroende av deras beredvillighet och arbetskraft.¹³ Som arbetsledare ville hustrun utöva kontroll över tjänstefolkets beteenden (Lindgren 2007:434, Rydbeck-Zuhr 1992). Maja Carlander brukade berätta vad tjänstefolket gjorde så snart hennes mor Hedvig Carlander (husets härskarinna) var borta från hemmet. Det fungerade som ett sätt att hålla modern informerad om vad som skedde i hemmet så snart hon var frånvarande. De anställda var en ständig källa till diskussion vare sig det berodde på tillfredsställelse över deras framsteg eller missnöje med deras bristande arbetsförmåga. Maja Carlander skriver i ett brev till sin mor om hur hon hört ett samtal utspela sig mellan pigorna Ida och Hulda. Den förstnämnda påstods ha sagt följande: "Hulda, skynda sig ner vi ha riktigt gott kaffe, äkta starkt bönkaffe." Majas kommentar

till tjänstefolkets anspråk på fiket var: "Det tycker jag är nedrigt men annars är de snälla allihop."¹⁴

Företagarfamiljen i mitt material hade en personlig relation till de anställda genom att man på ytan upprätthöll en välvillig kommunikation. Samtidigt hade man en distans till tjänstefolket, vilket präglade arbetsdelningen i hemmet. Ann-Ida Broström beskriver i ett brev hur hon sitter vid bordet och äter middag tillsammans med sina två döttrar Kerstin och Brita. De var vid detta tillfälle fyra respektive två år gamla. Till sin hjälp hade hon Ingeborg (Dadda/och en nära bekant till familjen) som matade Brita och så fick Ann-Ida hjälpa Kerstin att skära upp maten. I brevet poängterar Ann-Ida att pigan Augusta inte kunde sitta vid middagsbordet. Problemet var att om pigan hade ätit tillsammans med dem och kanske hjälpt den äldsta dottern med att skära upp maten, hade en "osynlig" gräns överskridits. Hur

kan man definiera denna gräns? Det handlade om att upprätthålla hierarkisk distans mellan arbetsgivare och anställd. Att leva inpå varandra i hemmet var inget problem. Att däremot ta del av det intima, privata livet, genom att delta i en måltid eller dricka kaffe tillsammans var opassande. Det påverkades av ett genuint klasstänkande. Augusta hade dessutom en alltför låg rang för att kunna vistas i samma rum som Ann-Ida. I brevet till maken och redaren Dan Broström konstaterar Ann-Ida: ”Aug. kan man ju ej tänka på att ha vid bordet, det skulle hon tycka vara lika svårt som vi å vår sida.”¹⁵ Det var inte tillåtet för tjänstefolk att bli alltför ”privata” och komma alltför nära familjen. Särskilt middagsbordet förknippades med klasskillnader (jfr Emanuelsson Blanck 1996:97). I unga år hade Ann-Ida blivit upprörd över en middagsbjudning, där hon blivit placerad bredvid en smutsig och sotig smed. Anledningen till att smeden överhuvudtaget deltog i middagen berodde på att han var bi odlare.¹⁶ Själva bordsplaceringen uppfattade Ann-Ida som förnedrande. Detta klasstänkande satte stark prägel på förhållningssättet mellan överordnad och underlydande.

Enligt etnologen Angela Rundquist rekryterades sällan kvinnliga tjänare som kunde utgöra ett hot mot hushållets ordning. I allmänhet ville hustrun inte att maken skulle ha synpunkter på de anställdas utseenden (Rundquist 1989:251). Ibland kunde de manliga tjänarna attrahera fruarna, vilket framgår i källmaterialet. När redarhustrun Ann-Ida bodde i Siljansnäs tillsammans med sin syster Karin skrev hon till maken Dan, att hennes syster var ”upp öfver öronen förälskad i husets allt i allo här, Arthur, en ung dalmas som ser charmant bra ut”.¹⁷ Ann-Ida rekommenderade därför maken att ta kontakt med svågern Bertel Koch och uppmana denne att ta hand om sin hustru. Ann-Ida skrev följande rader om tjänaren: ”Han är så tjusande, så det är bäst Bertel kommer hit o. tar vara på sin unga fru eller i hvarje fall ej försummar henne med bref.”¹⁸

Ibland uttrycks en misstänksamhet mot de anställda i källmaterialet. Det byggde på idén att det var svårt att rekrytera rätt person till rätt plats. Företagarhustrun Mimmi Wehtje ville kontrollera de viktigaste produkterna i hemmet, därför låste hon in mjölk, socker, te, kryddor med mera, för att det inte skulle gå åt mer än nödvändigt. Själv bar hon nycklarna till förrådet i kjolsfickan (Wästberg 1964:296). Hennes misstänksamhet mot de anställda väckte missnöje. Det var inte ovanligt att visa rädsla för de anställda och deras insteg i det privata livet. Bankdirektör Jacob Wallenberg var till en början rädd för sina anställda, framför allt extra personal som han inte kände väl. Lotten Lundgren arbetade som hushållerska och kokerska hos Jacob Wallenberg på Strandvägen 27. Vid de tillfällen då han höll i stora bjudningar rekryterades extra tjänstefolk för att hjälpa till med dekoration, servering och putsning. Enligt Lotten var Jacob besvärad över deras närvaro. Det fanns en rädsla för att bli bestulen och känna att privatlivet kränktes av främmande människor som vistades i hemmet. Hon förklarade för sin arbetsgivare att de var pålitliga och hade arbetat extra för familjen Wallenberg i flera år. Lotten uppmanade Jacob att ta i hand och hälsa på de anställda för att skingra den dåliga stämningen mellan dem. Hon påstår att det ledde till en ögonblicklig förvandling hos bankdirektören: ”Från den dagen ägnade han personligt intresse åt varje anställd och hade stort utbyte av att få resonera även på detta plan” (Frostell 1996:97). Direktören John Jeansson (Kalmar Ångkvarn) hade en liknande rädsla för extrapersonal som togs i anspråk för att hjälpa till vid storbyk. Dessa tjänare var ofta fruar till arbetare vid ångkvarnen. De brukade städa hela huset. John Jeansson tyckte att deras städdiver var påfrestande, men vågade inte själv prata med dem (Adolfsson 1993:70).

Det var inte ovanligt att tjänstefolket uppfattades som hushållets ägodelar. Tjänstefolk

hade inget kollektivavtal, istället var individuella avtal mellan hustrun och de anställda vanliga. Det fanns fruar som beklagade sig över att bra tjänare var lika sällsynta som ädelstenar (*Vi Aseater*, vol. 3, mars 1945). I början av 1900-talet hade anställda inte någon reglerad arbetstid eller semester. Det fanns inget regelverk som tidsbegränsade arbetsdagen (*SOU* 1937:16). Ofta förväntades de ställa upp så snart hustrun eller någon annan familjemedlem behövde deras tjänster. Tjänstefolket kunde exempelvis väckas när som helst på dygnet. Det såg likadant ut i utlandet. När Maja Carlander studerade i Frankrike fick hon ”knacka på hos jungfrun” halv två på natten, eftersom nycklarna till porten hade blivit bortglömda.¹⁹ Det tyder på att företagarfamiljerna var ständigt beroende av tjänstefolk i sin närhet för att få hjälp med upppassning. När den typiska företagarfamiljen gjorde resor utomlands följde ofta delar av tjänstefolket med (se t.ex. Gårdlund 1993:361). Reglerna för vad de anställda fick göra och inte göra var sällan nedskrivna, men förväntades följas likt en osynlig kod (Cassel-Pihl 2006:173). Hemma hos företagarfamiljen Wehtje fick jungfrurna inte söndagsledigt, endast vid gudstjänsttid (Wästberg 1964:286). Bankdirektören Johan Oscar Rydbeck och hans hustru Signe införde ledighet för sina anställda. Detta skedde omkring 1912. Djursholmsfamiljerna uppfattade familjen Rydbeck som alltför generös och påstods skämma bort sina anställda. En del personer ansåg att familjen Rydbeck var ”osolidariska med sin egen samhällsklass” (Rydbeck-Zuhr 1992:94). Poängen med att lyfta fram dessa empiriska exempel är att det påverkade relationen mellan hustrun och de anställda. Det tydliggör dessutom kvinnornas hierarkiska ställning i hushållet. Då hustrun hade omfattande ansvar för hemmet var det hon som stod för det paternalistiska ledarskapet.

Generellt förefaller konflikterna mellan hustrun och de anställda i hemmen ha ökat

under tidigt 1900-tal. Det berodde ofta på oklara arbetsförhållanden och klasskillnader. De flesta kvinnor som hade anställda ville inte förbättra arbetsvillkoren för de anställda, allra minst om det krävde en ökad arbetsbörda för dem själva. I regel ville man inte minska antalet arbetstimmar eller ge tillstånd till semester. De som hade tjänstefolk ville fortsätta att använda sig av individuella lösningar, istället för att lagar skulle reglera relationen mellan hustrun och de anställda.²⁰ Hustruns ställning i hushållet var förhållandevis stark i relation till kvinnor med annan klassbakgrund. Hushållet präglades dock av en strikt genusarbetsdelning. Maken/ledaren deltog aldrig i hemarbetet. Som hustru var det kvinnans plikt att ge instruktioner till de anställda i hushållet. Hennes ledarskap var dock underordnat mannens auktoritet, då han var hemmets enväldige patriark och familjeförsörjare.

Hemma och på jobbet

Genom att belysa dels hustrun, dels de kvinnor som arbetade för henne får man en inblick i genusordningen och klasskillnaderna inom företagarhusen. De ledande företagarfamiljerna hade länge tjänstefolk, även om det blev allt svårare att rekrytera anställda under senare delen av 1900-talet. Företagarhustrurna hade i sällsynta fall egna yrkeskarriärer. Så sent som 1966 skrev journalisten Marianne Höök en artikel i *Industria* om hur kvinnor som var gifta med företagsledare förväntades agera värdinnor vid representativa middagar och tillställningar i företagets tjänst. Höök konstaterade att hustrur förväntades ”tjänstgöra som en obetald arbetskraftsreserv”. Detta trots att flera privatföretag hade börjat inrätta särskilda festlokaler, där fruarna inte behövde närvara (*Industria* 1966:6). Det tog lång tid innan de framstående företagarfamiljerna började rekrytera döttrar till ledande befattningar i näringslivet. Under större delen av 1900-talets första hälft skulle dottern, i likhet med sin mor (företagarhustrun), lära sig att organisera

hushållet och vara en representativ värdinna. Marianne Höök konstaterade att värdinnesrollen påminde om en ”västerländsk form av geishasystemet” (*Industria* 1966: 6).

På kontoret hade företagsledaren vanligen en sekreterare som förväntades agera med moderlig omsorg och utföra plikter som inte tillhörde sekreterarens yrkesuppgift. Det gjorde att hon på flera sätt formades till en ”hustru” på jobbet (jfr Pringle 1989). Sekreteraren och hustrun kunde ibland gemensamt ”organisera” och hjälpa mannen i hans arbete. Genom att ha kvinnor omkring sig som utförde husliga sysslor kunde den manliga företagsledaren fortsätta att reproducera det ”manliga” idealet i näringslivet, vilket bevarade konstruktionen av den underordnade kvinnan som antingen utförde obetalt eller betalt arbete i hemmet och i arbetslivet.

Therese Nordlund Edvinsson, fil.dr

Ekonomisk-historiska institutionen, Stockholms universitet

Noter

- Jag driver ett forskningsprojekt, ”Ett osynligt arbete? Kvinnors informella ledarskap och inflytande i svenska storföretag 1900–1970”, vilket finansieras av FAS.
- Ellen Johanssons berättelser. *Minnen*, volym 1, 1917–1960-talet. RA.
- Brev från Dan Broström till Ann-Ida Broström 14.1.1911. Se volym 3, A404. Ann-Ida och Dan Broströms arkiv, Landsarkivet i Göteborg.
- Brev från Dan Broström till Ann-Ida Broström 22.8.1916. Se volym 3, A404. Ann-Ida och Dan Broströms arkiv, Landsarkivet i Göteborg.
- Agathe De Geers dagbok 30.10.1895, s. 85. Denna text ingår i Gerard De Geer, *Från sekelskiftet och framåt: brottstycken ur en krönika* (Stockholm 1977).
- Enligt Ellen Johanssons minnesanteckningar var Alice engagerad i Täckas Uddens trädgård och park. Hon kunde ibland delta i frukt- och bärplockning. Men i likhet med de flesta fruar var hon synnerligen sparsam och noga med att maten inte skulle förfaras. Hon brukade säga till butlern: ”titta till äpplena, så de ej ruttnar, förstår John!”. Äpplena skulle hållas fräscha till syltning, saftning och konsumtion. Se Ellen Johanssons berättelser, *Minnen*, volym 1, 1917–1960-talet. RA.
- Brev från G.O. Wallenberg till A. Wallenberg 20.8.1917. Gustaf Oscar Wallenbergs arkiv, volym 41. Efterleveransen 256-2005/3823. RA.
- Brev från M. Carlander 28–29.7.1921 till H. Carlander. Familjekorrespondens, volym 2. Erik och Maja Wetters arkiv 1903–1985. RA.
- Brev från M. Carlander till H. Carlander 21.6.1921. Vid ett senare tillfälle då Maja vistades i Frankrike behövde hon inte tvätta håret själv, eftersom hon i likhet med sina studiekamrater gick till hårfrisörskan. Se brev från M. Carlander till H. Carlander 15.10.1922. Familjekorrespondens, volym 2. Erik och Maja Wetters arkiv 1903–1985. RA.
- Brev från M. Carlander till föräldrarna Carlander 28.6.1921. Familjekorrespondens, volym 2. Erik och Maja Wetters arkiv 1903–1985. RA.
- Brev från M. Carlander till H. Carlander 2.1.1925. Familjekorrespondens, volym 3. Erik och Maja Wetters arkiv 1903–1985. RA.
- Brev från M. Carlander till H. Carlander 28.10.1922. Familjekorrespondens, volym 2. Erik och Maja Wetters arkiv 1903–1985. RA.
- Therese Nordlund & Johan Söderberg, ”The Decline of domestic servants in twentieth-century urban Sweden”, paper presenterat vid konferens vid Rånäs slott, oktober 2008.
- Brev från M. Carlander till H. Carlander 19.3.1919. Familjekorrespondens, volym 2. Erik och Maja Wetters arkiv 1903–1985. RA.
- Brev från Ann-Ida Broström till Dan Broström 19.5.1911. Se volym 3, A404. Ann-Ida och Dan Broströms arkiv, Landsarkivet i Göteborg.
- Anteckning 23.7.1899, Ann-Ida Marks dagbok 1899, Ann-Ida och Dan Broströms arkivsamling, A404, volym 1. Landsarkivet i Göteborg.
- Brev från Ann-Ida Broström till Dan Broström 18.2.1912. Se volym 3, A404. Ann-Ida och Dan Broströms arkiv, Landsarkivet i Göteborg. Obs! det finns två brev i arkivsamlingen med samma datum.
- Brev från Ann-Ida Broström till Dan Broström 18.2.1912. Se volym 3, A404. Ann-Ida och Dan Broströms arkiv, Landsarkivet i Göteborg. Obs! det finns två brev i arkivsamlingen med samma datum.

19. Familjekorrespondens, volym 2. Erik och Maja Wetters arkiv 1903–1985. RA.
20. Therese Nordlund & Johan Söderberg, "The Decline of domestic servants in twentieth-century urban Sweden", paper presenterat vid konferens vid Rånäs slott, oktober 2008.

Referenser

Landsarkivet i Göteborg

Ann-Ida och Dan Broströms arkiv

Riksarkivet

Ellen Johanssons arkiv

Erik och Maja Wetters arkiv

Gustaf Oscar Wallenbergs arkiv

Tidskrifter

Continuity and Change Vol. 23 (2) 2008

Industria 1966

Vi Aseater Vol. 3, 1945

Opublicerat konferenspaper

Nordlund, Therese & Söderberg Johan 2008: "The Decline of domestic servants in twentieth-century urban Sweden", paper presenterat vid konferens vid Rånäs slott, oktober 2008.

Nordlund Edvinsson, Therese, *Hustrun i näringslivet* (kommande bok 2009).

Litteratur

Adolfsson, Göran P. 1993: *Jeanssodynamistin; Storfinsans med Kalmardominans*. Borgholm: Asklepios.

Bonde, Carl 1943: *Jag berättar för Jan*. Stockholm: Medén.

Carlsson, Sten 1968: *Yrken och samhällsgrupper: den sociala omgrupperingen i Sverige efter 1866*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.

Cassel-Pihl, Eva Helena 2006: *För en långt avlägsen framtid: en bok om Wilhelmina von Hallwyl*. Stockholm: Hallwyliana.

Cockburn, Cynthia 1996: *Hushållsteknik: askungen och ingenjörerna*. Elisabeth Sundin & Boel Berner (red.): *Från symaskin till cyborg: genus, teknik och social förändring*. Stockholm: Nerenius & Santérus.

Connell, Robert W. 2003: *Om genus*. Göteborg: Daidalos.

Cooper, Cary L. & Marshall, Judi 1977: *The Changing Pattern of British Executives Wives: Its effect on the*

manager, his wife and the organisation. *Management International Review*, 1977, Vol. 17 Issue 1.

Day, Gary 2006: *Class*. New York: Routledge.

De Geer, Gerard 1977: *Från sekelskiftet och framåt: brottstycken ur en krönika*. Stockholm: Proprius.

Djerf, Lars 2003: *Berit Wallenberg: 1902–1995*. Stockholm: Berit Wallenbergs stiftelse.

Edström, J.S. 1946: *Ruth Randall Edström 1867–1944*. Västerås.

Ekman, Hedda 1918: *Familjen Johan Ekmans krönika: anteckningar*, del 1 (1881–1914). Göteborg.

Emanuelsson Blanck, Agneta 1996: *Att stå till tjänst: från husligt arbete till offentligt anställd*. Maths Isacson & Lars Magnusson (red.): *Arbetsstaden Uppsala*. Hedemora: Gidlund.

Ericsson, Christer & Horgby, Björn 2007: *Den borgerliga patriarken i den borgerliga offentligheten*. Tomas Nilson & Martin Åberg (red.): *Företagaren som kulturbärare: Perspektiv på företagarkunder 1800–2000*. Lund: Studentlitteratur.

Frostell, Carl 1998: *I båt och bank med Jacob Wallenberg*. Stockholm: Carlsson Bokförlag.

Glete, Jan 1994: *Nätverk i näringslivet: ägande och industriell omvandling i det mogna industrisamhället 1920–1990*. Stockholm: SNS.

Gårdlund, Torsten 1993: *Misslyckandets genier: William Olsson, Gustaf de Laval, Ernest Thiel*. Stockholm: Norstedt.

Göransson, Anita 1990: *Kön, släkt och ägande: borgerliga maktstrategier 1800–1850*. *Historisk tidskrift* nr 4.

Göransson, Anita 2007: *Näringslivseliten*, Anita Göransson (red.): *Maktens kön: kvinnor och män i den svenska makteliten på 2000-talet*. Nora: Nya Doxa.

Hansson, Tilda 1946: *Hemhushållning*. Tilda Hansson (red.): *Nutidsmat och hemhushållning: husmoderns bok*. Stockholm: Natur och Kultur. Omarbetad upplaga.

Hermansson, C.H. 1989: *Ägande och makt: vad kommer efter de 15 familjerna?* Stockholm: Arbetarkultur.

Horn, Pamela 1996: *The rise and fall of the Victorian servant*. Sutton: Stroud.

Karlsson Stider, Annelie 2000: *Familjen & Firman*. Stockholm: Ekonomiska forskningsinstitutet vid Handelshögskolan.

Lilja, Agneta 2008: *I ett sällsamt lyckligt äktenskap förenad med ...: Hustrur i dödsrunor över näringslivets män*. *Nätverket* nr 15.

Lindgren, Håkan 2007: *Jacob Wallenberg 1892–1980*. Stockholm: Atlantis.

- Lindqvist, Mats 1996: *Herrar i näringslivet: om kapitalistisk kultur och mentalitet*. Stockholm: Natur och Kultur.
- Lundström, Catarina 2005: *Fruars makt och omakt: kön, klass och kulturarv 1900–1940*. Stockholm: Skrifter från Institutionen för historiska studier.
- Marceau, Jane 1989: *A family business? The making of an international business elite*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Moberg, Kerstin 1978: *Från tjänstehjon till hembiträde: en kvinnlig låglönegrupp i den fackliga kampen 1903–1946*. Uppsala: Diss. Studia historica Upsaliensia.
- Myrdal, Alva & Klein, Viola 2003 (första utgåva 1956): *Women's two roles: home and work*. London: Routledge.
- Nordenson, Clare 1967: *Född på 1800-talet*. Stockholm.
- Nordlund, Therese 2005: *Att leda storföretag: en studie av social kompetens och entreprenörskap i näringslivet med fokus på Axel Ax:son Johnson och J. Sigfrid Edström, 1900–1950*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Oakley, Ann 1976: *Housewife*. Harmondsworth: Pelican Books.
- Olsson, Ulf 2006: *Finansfursten: K A Wallenberg 1853–1938*. Stockholm: Atlantis.
- Pringle, Rosemary 1989: *Secretaries Talk: Sexuality, Power and Work*. London: Verso.
- Reis, Cristina 2004: *Men Working as Managers in a European Multinational Company*. Mering: Hampp Verlag.
- Robertsson, Una 1997: *The illustrated history of the housewife, 1650–1950*. New York: Stroud.
- Rundquist, Angela 1989: *Blått blod och liljevita händer: en etnologisk studie av aristokratiska kvinnor 1850–1900*. Stockholm: Carlsson Bokförlag.
- Rybczynski, Witold 1988: *Hemmet: boende och trivsel sett i historiens ljus*. Stockholm: Bonnier.
- Rydbeck-Zuhr, Ingrid 1992: *Barn av min tid*. Stockholm: Bonnier.
- Sigrids minnesanteckningar* 1995: (red.) Gustav Giertz. Stockholm.
- SOU* 1937:16.
- Stenlås, Niklas 1998: *Den inre kretsen: den svenska ekonomiska elitens inflytande över partipolitik och opinionsbildning 1940–1949*. Lund: Arkiv.
- Therborn, Göran 1981: *Klasstrukturen i Sverige 1930–80*. Lund: Zenit.
- Thiel, Ernest 1969: *Vara eller synas vara: minnen och anteckningar avslutade 1946* (sammanställda av Tage Thiel). Uddevalla: Cavefors.
- Thurén, Britt-Marie 2003: *Genusforskning: Frågor, villkor och utmaningar*. Stockholm: Vetenskapsrådet.
- Wästberg, Per 1964: *Ernst och Mimmi*. Stockholm: Nordiska museet.

SUMMARY

The Wife of the Manager and the Household Organization

The Wife of the Swedish manager is an untold story in Business history. Yet she plays an important role as the mistress of the household, as well as a companion to her husband, the manager. This article discusses the wife's attitude to housework and her relation to the domestic servants. The wife of the manager was seldom employed, nor did she have an income. She was an informal leader of the household. The home was her workplace, and a hierarchical organization, where she could use paternalistic tools to lead the servants. Her work as an informal leader helped her to gain personal control of the household. It was her task to instruct and

control the servants. The wife was rarely involved in any practical housework. She could seldom cook dinner, nor did she clean the house. As a young girl she had often learnt the basic skills about housework. As a wife, her work was to use this knowledge, in order to maintain the harmony in the household. This was a complex task, as class tensions disrupted the relationship between masters and servants. Like her husband, the manager, the wife's job was to create a loyal servant who obeyed her wishes. This was easier said than done, as the domestic servants never had a regulated working schedule, nor did they have any leisure time.

NYA AVHANDLINGAR

Marie Steinrud: *Den dolda offentligheten. Kvinnlighetens sfärer i 1800-talets svenska högreståndskultur*. Carlsson Bokförlag, Stockholm 2008. 309 s. ill. English summary. ISBN 978-91-7331-117-5.

I avhandlingens inledningskapitel introduceras läsaren för den snart 56-åriga Adolfinna Ulrika Tersmeden (1794–1881), en av avhandlingens fyra huvudpersoner. Hon sitter vid skrivbordet framför fönstret i sitt hem i januari 1850 och skriver brev till en barndomsvän.

Avhandlingens övriga huvudpersoner är tre av Adolfinas systrar – den äldre system Marie Charlotte och de två yngre Jaquette Elisabeth och Carolina. Den äldsta system Anna Margareta, som dog 1827 endast 38 år gammal, inkluderas inte i begreppet ”systarna” och finns inte heller upptagen i släkttablan (s. 245). Margareta var till skillnad från sina systrar ogift och stannade kvar i hemmet till sin död. Det fanns också en syster som dog bara ett år gammal samt en bror, Jakob Nils.

Släkten Tersmeden invandrade i början av 1600-talet från Tyskland och adlades vid mitten av 1700-talet. Man var verksam inom järnhanteringen och utvidgade snabbt sitt innehav av järnbruk runt om i Sverige. Vid sekelskiftet 1800 var släkten tämligen väletablerad i samhällets övre skikt. Systrarna växte upp på herrgården Hessle i Fittja socken utanför Uppsala. Hessle tillhörde akademikersläkten von Rosenstein, som var systrarnas mödrars släkt. Fadern Herman Adolf Tersmeden var gift två gånger, med systrar, först med den yngsta Christina Ulrika Rosén von Rosenstein sedan med den äldsta Anna Margareta Rosén von Rosenstein. Systrarna Tersmeden var således halvsysstrar med två systrar som mödrar.

Flickorna Tersmeden fick en förhållandevis gedigen utbildning – förutom hushållsgöromål, sömnad och vävnad fick de även lära sig historia, naturvetenskap och språk. I hushållet fanns en fransyska som lärde dem franska och en äldre engelsk man som undervisade dem i engelska. Systrarna skrev som övning brev till varandra på dessa språk; rörande brev på ”swengelska” citeras

i avhandlingen. Umgänget med grannherrgården Wijk gav dem också möjligheter att öva tyska.

Systrarna var förvisso adliga men deras liv och gärningar har i stort gått oförmärkt förbi. ”De skrev inga böcker, författade inga uppsatser, de vare sig sjöng eller musicerade inför publik, gjorde inga uppmärksammade framträdanden eller utmärkte sig på annat sätt ...” konstaterar Marie Steinrud. Men de skrev brev till varandra under hela sin livstid, och inte bara till varandra utan också till släktingar och vänner, de flesta inom samma sociala skikt. Det är dessa brev, ca 1 500, som är avhandlingens huvudsakliga källmaterial.

Steinrud vill med hjälp av breven återskapa systrarnas livshistoria med fokus på fyra teman: umgängesliv, vänskap, arbete och hemmet, som tillägnas var sitt kapitel. Dessa teman fyller breven och fångar därmed in centrala delar av systrarnas liv, menar författaren. Syftet är att studera hur samtidens föreställningar om en privat och en offentlig sfär kom till uttryck i systrarnas sociala praktik samt på vilket sätt kulturella föreställningar om könsskillnader var förankrade i dessa sfärer. Systrarna studeras som aktörer som själva var med och skapade sin tillvaro, samtidigt som de var beroende av sin sociala omgivning och ingick i ett kulturellt sammanhang som kallas ”tidens tankar”.

Systrarna Tersmeden var sällan sysslösa utan fullt verksamma med barnuppfostran, hushålls- och trädgårdsarbete, umgängesliv, resor och läsning. De intresserade sig för omvärlden och kommenterade den. I det inledningsvis nämnda brevet som Adolfinna skrev till sin barndomsvän diskuteras den Hammarsköldska konkursen, som drabbat det svenska näringslivet och i synnerhet bruksnäringen. Vidare berörs grevinnan Spens affärer och försörjningsmöjligheter efter makens död, sonens, greve Spens, rätt att bestämma över sina systrars tillgångar. Adolfinna var väl insatt i sina egna affärer.

I det sista kapitlet, Kvinnlighetens sfärer i 1800-talets högreståndskultur, sammanfattas resultaten. Steinrud konstaterar att den ordnande principen eller strukturen i den studerade högreståndskulturen var kvinnligt-mänligt och privat-offentligt. Dessa strukturer kunde dock

förhandlas, överskridas och utmanades av systrarna – inget var helt privat eller helt offentligt. Det offentliga i betydelsen ”utanför hemmet” var inte någon helt kvinnofri zon, lika lite som det privata, ”därinne”, var en mansfri zon vare sig rumsligt eller vad gäller aktiviteter. Kvinnornas arbete i hemmet innehöll inslag av vad som normalt sker i det offentliga – ekonomiansvar, ledningsansvar, de ”lönearbetar” som författaren kallar det, dvs. tillverkade mat och föremål som de sålde och bidrog till hushållets ekonomi. Männerna i släkten arbetade i hemmet, i den privata sfären, med sina offentliga uppdrag, fast i egna fysiska rum.

Systrarna Tersmeden knöt kontakter med andra kvinnor och män som fanns utanför hemmet och reste till varandra, uttröttliga trots svåra reseförhållanden. De var synliga i det offentliga rummet, t.ex. i kyrkan och lokalsamhället i samband med olika evenemang på sina lokala orter. Adolfina engagerade sig i socialpolitiskt arbete, i välgörenhet och senare i politik, emancipation, rösträtt och utbildning för kvinnor.

”Därinne” hade sina offentligheter: ”Den dolda offentligheten” syftar på dessa offentligheter i det privata, som Steinrud menar tidigare inte synliggjorts tillräckligt. Steinrud skriver med sin avhandling in sig i en lång, främst internationell, forskningstradition om borgerliga och högreståndskvinnors liv och villkor, där kvinnors överskridande från det privata till det offentliga står i fokus. Dessvärre blir denna forskning styvmoderligt behandlad, vilket bidrar till att det är svårt att se vilken kunskap avhandlingen bidrar med; på vilket sätt skiljer den sig från andra studier där kvinnligt–manligt och privat–offentligt utgör analysverktyg. Som författaren ingående (och inte helt klagörande) redovisar har analysbegreppet privat–offentligt länge kritiserats i genusforskningen och dess användbarhet har ifrågasatts. Man har kunnat visa att privat–offentligt inte fångar in kvinnors verklighet och laborerar med begrepp som ”semioffentlighet”, ”multipla offentligheter”, ”gråzoner” osv. Kvinnors verklighet är således ingalunda längre ”dold” utan väl känd av forskningen; problemet har snarare varit hur kvinnors offentligheter skall teoretiseras.

Steinrud har valt att hålla fast vid privat–offentligt som sin övergripande analysmetod, men utvecklar den för att kunna inkludera aktörskap. Hon introducerar vad hon kallar en processuell förståelse där privat–offentligt inte ses som korresponderande dikotomier utan som poler på en glidande skala, som ”ständigt utsätts för prövningar, diskussioner och förhandlingar”. Ytterligare begrepp, hämtade från (könsblind) statsvetenskaplig

forskning från 1980-talet, som *access* (tillgänglighet), *agency* (vara aktör/agent), *interest* (vem tjänar på, har fördel av ett visst handlande) samt *kontextualisering* i betydelsen att betydelse är situationella, läggs till verktygslådan. Författaren lyckas ändå inte övertyga om begreppets användbarhet för att analysera systrarna som aktörer. Ett skäl är att de inte egentligen studeras som individer utan som ett kollektiv, som ”systrarna”, som i sin tur går upp i ett annat kollektiv, ”borgerliga kvinnor”. Allt de gör och säger styrks med ett stort antal referenser till annan forskning för att påvisa ett mönster och för att kunna generalisera varje tema. Steinrud ställer ängsligt frågan: Hur representativa är fyra kvinnor? och dränker de enskilda systrarnas handlingar i jämförelser. Systrarna får inte vara unika utan blir representanter för ”borgerliga kvinnor”. I en analys av aktörskap borde systrarna ha lyfts fram var för sig, särskilt som intentionen är att skriva deras ”livshistoria” och att skriva ”mikrohistoria”. Hur systrarna gör aktörskapet, om de måste förhandla, om vad och i vilka situationer, diskuteras endast generellt utifrån de normerande föreställningarna om privat–offentligt och kvinnligt–manligt i borgerlig kultur. Vad den praktik som benämns ”den dolda offentligheten” visar är att dessa handlingar var självklara och inte framförhandlade överskridanden; den var bara dold för forskarna på grund av inadekvata analysverktyg och teorier. De s.k. överskridandena var således vid mitten av 1800-talet inte något som måste förhandlas, utan om inte norm så accepterat. Det gör dessa aktiviteter inte mindre intressanta utan kan komplettera bilden av enskilda kvinnors aktivitetsmönster vid denna tid i högreståndskulturen.

Tematisering som metod och arbetssätt har vissa fördelar i det att de hjälper att urskilja mönster och strukturer. De empiriska avsnitten i avhandlingen är också de starkaste och färgrikaste; de är oftast de ”täta beskrivningar” författaren åstundar. De illustrerar också ett fantastiskt rikt källmaterial. Det finns dock en risk att sådant som inte rymms i temat blir osynliggjort. Författaren ger en rad exempel på vad systrarna Tersmeden arbetade med och intresserade sig för utanför det som kan fångas in med hjälp av de fyra temana. Hon använder sig av ”närläsning” av breven och letar ”ledtrådar” och i detta ligger ju implicit att man letar efter det utsagda, inte det uppenbara, ser till detaljer, andra sammanhang. De valda temana gör det svårt att upptäcka, kategorisera och förklara detta ”andra”, aktiviteter som politik, ekonomi, föreningsarbete. Författaren ger flera exempel på att Adolfina kommenterar affärshändelser och politiska

händelser. Adolfinas gör i ett sammanhang en politisk analys, men Steinrud bagatelliserar analysen och kommenterar med att det är information om gemensamma vänner som upptar huvuddelen av brevet. Hennes politiska och ekonomiska kommentarer är insorterade under Umgänge. Adolfinas och Carolinas engagemang i Fruntimmersföreningen sorteras vidare in under temat Vänskap och Arbete. Under temat Hemmet behandlas kvinnornas deltagande i den kyrkliga offentligheten.

Författaren redogör inte för vilka alternativ till temativering som hon övervägt. Ett alternativ kunde ha varit att göra Adolfinas och Jaquette till huvudpersoner – det är dessa två systrar som dominerar studien – genom att följa deras livslopp. Ett livsloppsperspektiv där systarna behandlats som enskilda individer och inte som ”systrar” hade sannolikt visat hur deras skilda liv gestaltade sig inom samma givna kulturella och samhällsliga ramar. Den ogifta systemen Margaretas livshistoria hade här varit intressant som en alternativ möjlighet; inte bara som representant för kategorin ogifta kvinnor.

De genusteoretiska inspirationskällorna har varit den amerikanska historikern Joan Wallach Scott, historikern Yvonne Hirdman samt antropologen Britt-Marie Thurén. Samtliga dessa företräder en strukturell genusteori med poststrukturalistiska förtecken, med vars hjälp vi kan urskilja genus som maktförhållanden på olika nivåer i samhället. Steinrud använder dem dock inte särskilt mycket, hon har ”knutit an” till de tre teoretikerna och de har fungerat som en ”genusteoretisk plattform”. Thuréns begrepp genusifiering är det som har varit mest fruktbart. Det används exempelvis för att beskriva de segregerade vänskapsrelationerna som starkt genusifierade, eller genuseladdade; på samma sätt framstår vissa arbetsuppgifter i hushållet som mer genusifierade än andra.

Min uppfattning är att genusifiering kunde ha varit ett användbart analysbegrepp för att belysa förhandlingar och överskridanden. Vilka områden, verksamheter i den högreståndskulturen var starkt respektive svagt genusifierade? Finns här en koppling mellan dessa och möjligheterna till att förhandla dem? I en sådan analys hade begreppen *access*, *interest* och *situationell betydelse* kunnat bli mera användbara. Tillgängligheten för kvinnor till starkt manligt genusifierade områden måste vara svårare än till svagt genusifierade områden. Dessa svaga områden var sannolikt förhandlingsbara.

Ett exempel på detta är kvinnors välgörenhetsarbete. Med detta arbete tog sig kvinnor in på en socialpolitisk arena som var förbehållen män. Varför lyckades det kvinnor att etablera sig där? En hypotes är att kvinnorna

omladdade en del av socialpolitiken genom att bedriva välgörenhet på ett sätt så att den blev en förlängning av det kvinnliga hemarbetet med vård och omsorg. I denna form utgjorde det inget hot mot det övriga socialpolitiska arbetet som bedrevs på ekonomiska och andra starkt manligt kodade arenor. Detta kan jämföras med det motstånd kvinnor mötte i rösträttskampen, där kvinnor och kvinnlighet inte ansågs ha någon plats.

Sammanfattningsvis uppvisar Marie Steinruds avhandling metodiska och teoretiska brister, som bidrar till att det rika källmaterialet inte kommer till sin rätt, annat än i vissa deskriptiva avsnitt. Dessa deskriptiva avsnitt visar dock på en stor lyhörighet och ett skickligt handlag med brevsamlingen. Icke desto mindre är avhandlingen vad gäller språket ojämn och pratig, med många omtagningar, upprepningar och utfyllnadsord (kanske, olika, också, även m.m.). Analysens skärpa påverkas också av detta förhållande. Till detta skall läggas 773 fotnoter, omfattande 40 sidor (mindre stil än huvudtexten) varav många innehåller långa brevcitat som illustration till texten men också som tilläggsinformation, som inte stöder argumentationen utan försvarar överblicken. Författaren har förförts av sin fantastiska empiri!

Inger Lövkrona, Mölle

Christina Jansson: *Maktfyllda möten i medicinska rum. Debatt, kunskap och praktik i svensk förlossningsvård 1960–1985*. Sekel Bokförlag, Lund 2008. 320 s., ill. English abstract. ISBN 978-91-85767-25-0.

Samtidshistorikern Christina Jansson fokuserar i sin avhandling *Maktfyllda möten i medicinska rum* på svensk förlossningsvård under åren 1960–1985. Det är en tid när det sker stora förändringar inom sjukvården som får konsekvenser för förlossningsvården. Det är också en tid där nya ideal tar form i samhället och som återverkar inom sjukvården. Jansson lyckas fånga den här dynamiska processen mellan sjukvård och samhälle och hennes studie ger en nyanserad bild av vad som skedde inom förlossningsvården under den aktuella perioden.

Janssons titel lockar till intressanta tankeexperiment och *medicinska rum* framstår som en lovande metafor. I avhandlingen är medicinska rum den konkreta plats där barnafödandet sker, men också en plats som influeras av både materiella och språkliga praktiker i och utanför förlossningsrummet. Det medicinska rummet är därmed

inte enbart en avgränsad plats utan skall förstås som ett rum sammanflätat med det omgivande samhället. Denna syn på rummet förankrar författaren teoretiskt med hjälp av vetenskapshistorikern Donna Haraways teori om hur kunskap om kroppar produceras som dualismerna natur/kultur och natur/teknik. Det är bl.a. i de medicinska rummen som dessa kunskapsprocesser kring kroppen får sin faktiska verkan för den födande kvinnan. ”Det övergripande syftet för avhandlingen är att identifiera och analysera de diskussioner och strider kring mödra- och förlossningsvårdens organisation, kunskaper och praktiker som ägde rum från 1960 till 1985” (s. 13). Det medicinska rummet blir därmed en skärningspunkt där de många gånger komplexa och mångtydiga diskussionerna och striderna i samhället kan få sitt uttryck.

Framför allt är metaforen medicinska rum intressant. Jansson skriver: ”Med alltför generella medikaliseringsglasögon finns en risk att se medicinens makt som ett resultat av en enkelriktad process och där allt analytiskt och empiriskt intresse riktas mot läkarnas aktörskap. De spänningar, förhandlingar och konflikter som präglar processen kommer i skymundan liksom de olika aktörer som är inblandade” (s. 36f). Detta är ett lovande projekt. Istället för att enbart fokusera på läkarens aktörskap öppnar metaforen för att se det medicinska rummet som en arena där en mängd olika aktörer påverkar sjukvårdens praktiker.

Jansson har gått igenom diverse tidningar, där debatter om förlossningsvården utspelat sig under de aktuella åren, samt Socialstyrelsens skrifter. Hon har intresserat sig för den konst och litteratur som avhandlat de aktuella frågorna. Statens ljud- och bildarkiv har brukats och rådgivningsböcker om graviditet och förlossning samlats in. ”Sammantaget bedömer jag att materialet ger en tillräcklig bredd för mitt syfte” (s. 28). Hon skriver inte mer, men jag stannar upp i min läsning och kan inte sluta att fundera på de där orden ”tillräcklig bredd”. Det skulle i avhandlingen varit intressant att få en diskussion kring hur man inom samtidshistoria bedömer att man är klar med materialinsamlingen.

Kapitel två är ett kort kapitel som sätter in studien i ett antal centrala samhällsförändringar som skedde åren 1960–1985, bl.a. diskuteras jämställdhetsdebatten samt kvinnorörelsen i Sverige med fokus på hur man inom rörelsen kämpade för att den kvinnliga kroppen skulle komma upp på den politiska agendan. Om det före 1960-talet hade varit tyst om den kvinnliga kroppen, graviditet och födande, kom t.ex. Grupp 8 att föra fram

dessa teman. Det tidigare tabuerade och undertryckta skulle bli möjligt att börja prata om.

I kapitlet Väntandets ädla konst ges en beskrivning av centrala förändringar inom mödra- och förlossningsvården 1930–1960, för att i avhandlingen kunna visa på kontinuitet och förändring. Fler kvinnor kom att föda på sjukhus istället för i hemmet under denna period. Samtidigt kom en mer aktiv mödravård att bli en allt viktigare arena för den sociala kontrollen av kvinnan. Från statligt och medicinskt håll såg man mödravården som en möjlighet att påverka befolkningstillväxten och hälsan i nationen. I denna diskurs kom graviditet och förlossning fram till 1950-talet att ses som normala och icke sjukliga processer. Inställningen till smärtlindring blev därmed restriktiv och endast lustgas och slutnarkos betraktades som riskfria metoder. Här för Jansson en intressant diskussion kring hur både internationella, nationella och regionala diskurser påverkade förändringar av den tekniska förlossningsvården. I Tyskland och Frankrike provade man bl.a. olika blockadbedövningar kring sekelskiftet 1900, i Sverige gjorde en läkare de första försöken med blockadbedövning år 1950.

Kapitel fyra behandlar den teknikoptimism och de visionära praktiker inom förlossningsvården som kom att råda under 1960-talet. Nu förändrades förlossningsläkarnas visioner från att vänta och observera förlossningen till en mer aktiv obstetrik där man försökte styra och ingripa i förloppet. Det normala och det abnormala förloppet blev en allt mer central praktik som också gjorde att varje förlossning framstod som en riskförlossning. Detta var en praktik som separerade kvinnan från fostret. Tekniken och diskursen om riskerna gjorde det möjligt för läkarna att tala om fostret som en patient de skulle värna om. Samtidigt fanns det också en diskussion som i allt högre grad lyfte fram kvinnan som en central person för det nyförlösta barnet. Kapitlet avslutas med en diskussion kring de strider som vid denna tid rådde kring nya metoder för smärtlindring.

I ett interludium ger Jansson en bakgrund till vårdens utveckling under åren 1970–1985. Vården kom allt mer att centraliseras, teknifieras och specialiseras; en mer teknisk, medicinsk utrustning kunde installeras. Laboratorieverksamheten utvidgades.

I kapitel fem fördjupas analysen av den medicinska diskussionen om smärtlindring. Den debatten var intensivast under 1970-talets början, men pågick till 1980-talets mitt. Läkare och barnmorskor var eniga om att tidigare lugna barnaföderskor nu krävde förändring, vilket förhindrade en nyanserad diskussion om förloss-

ningens risker och psykologiska aspekter. Jansson skriver: "Figurationen läkaren som fostrets försvarsadvokat förstärkte föreställningen om en konflikt mellan kvinna och foster. I och genom den materiella-semiotiska praktik som inbegrep risk och fosterövervakning kunde läkaren figurera fostret som en hotad patient med vilken läkaren hade en relation som inte inbegrep den födande kvinnan och hennes kropp" (s. 140). Jansson kopplar förtjänstfullt detta resonemang till antropologen Laury Oaks diskussion om att figurationen fostret som individ också öppnar för en offentlig övervakning, reglering och intervention av den gravida kvinnan.

I kapitlet Smärtlindringsdebattens politisering riktas analysen mot hur smärtlindring debatterades i kvinnorrörelsen, riksdagen och medierna. Smärtlindring blev en politisk fråga där debatten kom att handla om andra saker än enbart smärtlindring. Författaren menar att kvinnorrörelsen antingen kunde välja att tala med medicinens röst eller åberopa de specifika kunskaper och erfarenheter som barnaföderskor/kvinnor besatt. Sammanflätningen av smärta, kropp och psyke blev oproblematiserat och något som frammanade föreställningen om den spända, oroliga, neurotiska och oförberedda kvinnan. Ett sätt att bryta denna sammanflätning var genom att i bildserier framställa den födande mannen. Härigenom kunde man skapa en skrattspegel som kritiserade sammanflätningen mellan den födande kvinnans kropp och psyke.

I kapitel sju riktas analysen mot 1970-talet och det delvis nya kunskapsområdet kring psykiska problem hos gravida och födande kvinnor samt bindningen mellan mor och barn. Nya experter tog plats i de medicinska rummen. Mycket av forskningen kom att fokusera på det som hände inuti kvinnans kropp och psyke. Det var konflikten inne i kvinnan som var av intresse och Jansson menar att den psykologiska forskningen patologiserade kvinnors upplevelser, oro och rädsla. Den samhälleliga kontexten i form av kvinnans nya roller under 1970-talet var av mindre intresse i denna forskning.

Bondingsforskningen växte fram. Jansson menar att denna forskning var ett sätt att tillgodose bl.a. kvinnorrörelsens krav utan att samtidigt behöva förändra vårdens huvudsakliga inriktning. Rutinerna vid förlossning kom att förändras och inriktas på att stärka bandet mellan mor och barn.

En ny föräldrautbildning kom 1979 och tonen i informationsmaterialet till föräldrarna förändrades och blev allt mer personligt med ett direkt tilltal. I upphöjandet av de psykologiska perspektiven kom också psykopro-

fylaxen att ta större plats. Farmakologi kom att ställas mot psykoprofylax, teknik mot natur och centralisering mot närkontakt och omvårdnad. Under 1980-talet kom sedan Socialstyrelsen och läkare att enas om vikten av att kombinera teknologisk vård med ett mer holistiskt synsätt.

I kapitlet Kunskapen om kroppen och naturlig förlossning analyserar Jansson kvinnorrörelsens diskussion om naturlig förlossning, psykoprofylax och kunskapen om kroppen, samt hemförlossningsdebatten. Jansson menar att det från 1970-talets början till dess mitt skedde en förändring i debatten från fokus på smärtlindring till en debatt som utgick från att kvinnorna skulle ta makten över födandet genom mer kunskap om kroppen. Den naturliga förlossningen användes som ett verktyg i denna debatt. Figurationen barnmorskan kom att bli en stark symbol och kom också att ses som en länk till ett naturligt födande. En annan figuration i debatten var den naturliga kvinnan. Denna figuration kunde användas av både barnmorskor och kvinnliga läkare för att kritisera manliga läkares makt över födandet och teknikens utbredning. Kritiken riktades framför allt mot att det fanns två olika sätt att se på födande: teknologiskt/manligt och naturligt/kvinnligt. Men Donna Haraway poängterar att det finns svårigheter för kvinnan att använda sig av begreppet natur. Det blev svårt att tala om den kvinnliga kroppen utan att utgå från en medicinsk förståelse av den. Kroppen som biologi och natur var ett medicinskt kunskapsområde där läkaren hade auktoritet. Samtidigt blev kritiken inte lika hård från det medicinska hållet som den hade varit i smärtlindringsdebatten.

I kapitlet analyseras också hemförlossningsdebatten, där Jansson pekar på att kvinnorrörelsen nästan helt saknades i denna debatt; istället var det enskilda barnmorskor och läkare som engagerade sig för rätten att föda hemma. Läkarkåren som helhet var motståndare till hemförlossningar. Föreningen Föda Hemma poängterade istället hemförlossningen som en del i den naturliga förlossningen.

I kapitel nio finns en avslutande diskussion. Här återkommer den centrala diskussionen om medikaliseringsforskningens brister. Genom sitt material menar Jansson att ett blint fokuserande på dikotomiseringen av natur och teknik har skytt synen för gränsdragningen mellan medicin och politik. Centralt för ett sådant perspektiv är villkoren för kunskapsproduktionen med fokus på vem som får tala för vem samt vilka kunskaper och positioner aktörerna har. Med det perspektivet blir det synligt att kvinnorrörelsen hade svårt att ställa sig utan-

för tudelningen natur och teknik när man debatterade förlossningen.

Det avslutande kapitlet blir teoretiskt intressant när frågan om kunskapsproduktionen diskuteras. Centralt för denna diskussion är begreppet figurationer, som används flitigt genom avhandlingen och försöker frammana en bild av att kunskapen produceras både på ett begreppsligt, språkligt plan samt på ett materiellt, praktiskt plan. Dock är Jansson en samtidshistoriker som gräver sig djupt ner i sitt historiska material av texter och därmed lämnas frågan öppen för vad som är det materiella planet. Vad jag saknar här är någon form av inblick i det medicinska rummet som en konkret plats befolkat av människor. Hur såg praktiken ut under en förlossning under 1960- eller 1970-talet? Hur formades de komplexa och mångtydiga diskussionerna i dess vardagliga praktik? Kanske ställer jag dessa frågor utifrån min position som etnolog, det är här som min fokus skulle ha legat om jag skulle forska utifrån liknande frågeställningar som Jansson har ställt upp. Och kanske är det också här som vi kan se en skillnad mellan den samtidshistoriska forskningen och den etnologiska historieforskningen. Avhandlingen lämnar mig undrande om denna vardagsverklighet.

Med en kompletterande fokus på den faktiska praktiken skulle också andra aktörer, som nu inte är synliga i avhandlingen, kunnat lyftas fram och deras handlingsutrymme analyserats. En sådan aktör är pappan som lyser med sin frånvaro i analysen till förmån för huvudaktörerna läkare, barnmorskor, barnaföderskor och foster/barn. Vilka figurationer återfanns kring pappan? Hur försökte män, utifrån sin position som pappor, att påverka de figurationer som var i förändring under 1960-, 70- och 80-talen?

Maktfyllda möten i medicinska rum är en avhandling som lämnar två viktiga bidrag till vår förståelse av medicinska praktiker. Det är dels en angelägen genomlysning av förlossningsvården under andra delen av 1900-talet, dels en central empirisk och teoretisk diskussion om det medicinska rummet som inte enbart en avgränsad plats utan också ett rum sammanflätat med det omgivande samhället. Christina Janssons studie är ett viktigt bidrag till den samhällsvetenskapliga och humanistiska hälsoforskningen.

Kristofer Hansson, Stockholm

Benny Jacobsson: *Den sjunde världsdelen: Västgötar och Västergötland 1646–1771. En identitetshistoria*. Institutionen för litteraturvetenskap och idéhistoria, Stockholms universitet 2008. 498 s., ill. English summary. ISBN 978-91-628-7506-0.

Idéhistorikern Benny Jacobsson har skrivit en avhandling om hur västgötar identifierade sig under tidigmodern tid. Det är den regionala identiteten som Jacobsson söker, och i och med att det är självbilder han efterforskar blir det västgötarna själva som står i fokus.

Syftet är att beskriva och analysera den regionala identiteten utifrån hur västgötar beskrivit inte bara sig själva utan även sitt landskap under 1600- och 1700-talen. Han inleder sin studie med två lovtal levererade 1646, de första tryckta orationerna. Avhandlingens främre tidsgräns anges till 1771, utan någon egentlig motivering. Inledningsvis får vi följa Jacob Chronanders lovtal till Västergötlands natur och historia. Jacobsson redovisar rad för rad vilka inspirationskällor Chronander hade för att härleda västgötarnas härstamning till Bibelns Jafet, påvisa landskapets förträfflighet och invånarnas goda seder, vilket leder till en storslagen hyllning av goternas historia och dygder som skulle vara identitetsskapande för den tidigmoderne västgöten. Inte bara innehållet i talen redovisas, även format och typsnitt beskrivs, liksom hela författarens liv i en minibiografi. Prästsonen Erik Bengtsson Trananders lovtal går igenom på samma sätt. Konsten att producera sådana lovtal och ortbeskrivningar är i fokus i nästa kapitel. Även landskapets historia beskrivs omsorgsfullt. Eftersom Jacobssons källmaterial rör dissertationer och alla hans källproducenter tillhörde en utbildad elit redogör han för studentnationernas tillkomstshistoria.

Fjärde kapitlet fokuserar på ett 20-tal dissertationer från Uppsala och Åbo, skrivna mellan 1699 och 1769. På liknande sätt som med lovtalet går Jacobsson igenom titelblad, dedikationer och gratulationer, strukturen i texterna, avhandlingarnas källor och illustrationer. Han gör även tre specialstudier av själva avhandlingsprocessen, där motivationen bakom ämnesval, privata brevväxlingar och resor som påverkade texterna utreds för Martinus Lidgren (1718), Sven Digelius (1740) samt Carl Fridrik Bergman (1759). Det femte kapitlet är en närstudie av studenter som har återvänt hem till Västergötland, bl.a. av kontraktsprosten Sven Wilskman och hans stora projekt med ortbeskrivningar från 1740-, 50- och 60-talen. Valet av Wilskman motiveras med

att skildringar dominerade av historia nu fick rikligare sällskap av teman som berörde landskapets politik och natur, ekonomi och näringar.

Det sjätte kapitlet tar sin utgångspunkt i Skara gymnasium. Genom skolövningar presenteras minibiografier över Johan Falck (1751), ett rektorstal hållet av Petrus Rydhenius (1726) och lektorn Sven Hofs arbete för att starta en lokal akademi för bl.a. dialektforskning (1754). Kapitlet avslutas med en beskrivning av medlemmarna i ett topografiskt sällskap med säte i Skara, och ännu en skolövning av gymnasten Carl Daniel Zachaus (1771). Det sista och sjunde kapitlet är en sammanfattning och uppsummering av resultaten.

Vad ingick då i entiteten Västergötland, och hur identifierade sig västgötarna? Att det nationella perspektivet har varit, och fortfarande är, dominerande inom identitetsforskning är otvivelaktigt. Varför den nationella ramen skulle vara problematisk klarläggs inte av Jacobsson, inte heller varför den regionala ramen skulle vara ett bättre alternativ, förutom med ett argument som att ett inifrånperspektiv ger en annorlunda bild än en utomståendes stereotypa beskrivning (s. 53f.). Det är landskapet som utgör den geografiska ramen, dock hade en lite tydligare karta än den på s. 351 underlättat för en geografisk ignorant läsare. Staden Göteborg utesluts stundom, då invånarna förväntas ha haft mer av en urban identitet än övriga västgötar, men inte alltid. I sin jakt efter västgötarnas bild av västgötarna och Västergötland har Jacobsson bestämt sig för att enbart koncentrera sig på infödda. Detta får betydelse för hans tolkningar, och styr honom i arkiven. Är det verkligen bara infödda som kan ge en bild av västgötarna? Författaren säger själv att födelseorten, *natale solum*, inte är detsamma som hemorten. Det handlar om det aktiva valet. Man kan välja var man bor, men inte var man föds (s. 287). Identitetsdiskussionen löper genom hela avhandlingen, och Jacobsson klargör tidigt att identitet som utsaga om egenskap eller karaktär, liksom identitet som självbild, är det som diskuteras.

Materialet som Jacobsson arbetar med är stort. Det är lite svårt att se urvalsprocessen. Han tycks ha dammsugit arkiven efter material där västgötar skrivit om Västergötland som helhet eller orter i landskapet, men det är svårt att få grepp om vad som valts ut och vad som valts bort. Vad antas ge underlag för den självupplevda identiteten? Det är ingen tvekan om att Jacobsson är beläst, och har gått igenom ett stort material. Metoden som han använder är en kontextuell läsning av manuskript, tryckta texter, dissertationer, protokoll, brev och

allt annat som kan sätta in de valda texterna i ett brett sammanhang.

Detta är ingen lättläst avhandling. Den är kompakt och utförlig. Ingen sten lämnas ovänd och författaren drivs dessutom av en övertygelse av att själv kontrollera allt som han skriver om. Vill han använda Simone de Beauvoirs citat om att man blir till kvinna så går han till det franska originalet. Att ge läsaren service i form av referenser om någon skulle finna något som är värt att fortsätta utforska, och att ge en fyllig bakgrund till det material eller den miljö som studeras, är egentligen en god egenskap. Men den kan gå till överdrift. Bara för att man skriver om lovtal behöver man inte gå igenom retorikens klassiska regler fullt så utförligt. Eftersom mycket handlar om studenternas nationstillhörighet och de självbilder, och stereotyper, av gemenskapsgruppen som påverkas av personernas ursprung är intressant. Det faktum att studentnationer gick från att vara förbjudna till påbjudna under kort tid är betydelsefullt. Men det behövs inte en så detaljrik beskrivning av de europeiska universitetens historia som Jacobsson bjuder på. Han inleder med Bologna på 1100-talet, Paris under nästföljande sekel, de tyska och nordiska varianterna av fakultets- eller nationssammanslutningar under 1400-talet. Hela studentens liv och leverne redovisas, från novisdagarna fram till examinationen. Jacobsson själv ber läsaren läsa den teoretiska inledningen översiktligt, men hoppas att de empiriska kapitlen är mer lättillgängliga (s. 13). Läsaren skall dock veta att Jacobsson inte tar några genvägar.

Det är inte bara de teoretiska avsnitten som kräver sitt av läsaren. Jacobsson säger sig undvika den stora teorin som ska förklara allt. Men han har teoretiska verktyg som guidar honom genom materialet och färgar hans tolkningar. Att låtsas som något annat lämnar läsaren i sticket i den flodvåg av empiri som avhandlingen innehåller. Jacobsson gör inte sina tolkningar a priori, men missar ofta att förtydliga vad det är han finner intressant. I denna massa av material måste författaren skriva läsaren på näsan lite oftare, och påpeka att just detta citat påvisar det ena eller det andra. Det är först på s. 261 som författaren tydligt skriver ut att ett utdrag står som exempel på en monumentalistisk beskrivning.

Jacobsson vill inte vara någon teoretiker. Istället ägnar han så mycket energi åt att avfärda forskare som enligt hans mening tolkar för starkt utifrån sina teoretiska övertygelser. Hela Peter Sahlins bok *Boundaries. The Making of France and Spain in the Pyrenees* (1989) slängs ut eftersom den bara bygger på en tankemässig idé utan

förankring i empiri (s. 37). Att Jacobsson inte enbart vill söka bekräftelse på teoretiska försanthållanden (s. 47) är acceptabelt, men uttalanden att han söker ”empirins seger över teorin” (s. 40) visar att han själv missar tydliga poänger. Han berättar så mycket om vad han inte vill göra att de intressanta kopplingarna till teoretiska tankar göms i fotnoterna. Han säger själv att det är Friedrich Nietzsche som inspirerat honom till hans ramverk, men detta förpassas till en 23-radig fotnot på s. 50. Där Nietzsche talar om monumentalistiskt, antikvariskt, kritiskt och vetenskapligt bruk av historien använder sig Jacobsson av termerna *monumentalistisk* och *kritiska* identitetstyper, och lägger till en *inventarisk* typ. Detta blir styrande för de tidsperiodiseringar som han arbetar med. En monumentalistisk identitetsyp överröstar andra under 1600-talet, med sina tal om bragder och storheten i landskapet. Den inventariska identitetstypen följer från ca 1750, där samhället inventeras i stort och smått i jakten på kollektivets gemensamma nämnare. Därefter följer en idealtypisk identitet i den kritiska, som främst återfinns under 1900-talet. Där undersöks landskapet med syfte att förändra andras värdering av landskapet och förbättra regionens näringar. Eftersom Jacobssons undersökning ligger inom ramen där den monumentalistiska typen dominerar hade det varit intressant med ytterligare diskussion om förändringsaspekten.

Det mest spännande som Jacobsson arbetar med är terminologin som västgötarna använde, speciellt när det gäller *patria*. Det råder inget tvivel om att förmodernerna hade en helt annan inställning till nationen, riket eller foster/fäderneslandet än under modern tid. Och det är också allmänt känt att *patria* kunde brukas på olika nivåer relativt oproblematiskt. Begreppet kunde användas för närområdet, födelseorten, regionen, riket, kristenheten och t.o.m. hela himmelriket.

Kritiken som Jacobsson för fram mot Mattias Legnér i studien *Fäderneslandets rätta beskrivning. Mötet mellan antikvarisk forskning och ekonomisk nyttokult i 1700-talets Sverige* (2004) för att användandet av termen ”fäderneslandet” inte är klarlagt kan faktiskt vändas mot Jacobsson själv (s. 59). Han visar olika betydelser av *patria*, gärna i kombination med andra begrepp, som kan fyllas med olika innehåll. Att *patria* används är tydligt klarlagt, men i vilken utsträckning, är ett exempel där ett förtydligande skulle vara på sin plats. Analysen skulle tjäna på att användandet av dessa termer benades upp lite tydligare. Med tanke på det stora materialet skulle eventuellt en enkel kvantifiering hjälpa. Hur ofta används begreppen *patria*, *regio*, *pro-*

vencia, *natio*? I vilka sammanhang? På s. 281 har författaren ett enkelt schema över avhandlingsförfattarnas ursprungsbenämning. På samma sätt kunde termernas inre sammanhang skisseras. Svårare än så behöver det inte vara, men det skulle öka överskådligheten enormt. Dessutom skulle det vara bra om någon äntligen påvisade att man använde dessa termer som synonymer på det sätt som många forskare idag, inklusive Jacobsson, faktiskt menar. Den stora mängden citat som Jacobsson arbetar med för läsaren nära materialet, vilket ligger i linje med författarens kontextuella ambitioner, men det blir svårt för läsaren att citaten talar för sig själva när det är fråga om en sådan myckenhet.

Vad jag efterfrågar ska inte förringa arbetsinsatsen som är gjord. Det är i diskussionerna kring *patria* som Jacobssons intressantaste resultat kommer fram. Det gemensamma fäderneslandet – *patria communis* – jämförs med det egna, eller det främsta, fäderneslandet – *patria propria*. *Mitt fädernesland* tolkas av Jacobsson som avseende Västergötland, där *fäderneslandet* betecknar riket Sverige. *Nostrates* eller *nostris* ”de våra” (s. 283) är resultat av samma åtskillnad. Detta känns igen från andra 1700-talsförfattare. När Sven Lagerbring skiljer ut riket Sverige i regionen Skandinavien använder han gärna uttrycket ”Vår Nord”. (Se t.ex. ”Denna omänskliga gudaktighet [människoooffer] var bibehållen uti vår Nord, sedan den var aflagd både i Danmark och Norrige.” Sven Lagerbring 1769: *Swea Rikes Historia från de äldsta tider Til De närvarande*. Stockholm, s. 490.)

Möjligt är att Jacobsson skapar alltför täta skott mellan de tre idealtypiska identiteterna som han modellerat fram – något som troligtvis inte alls är hans avsikt. Författaren reducerar det faktum att alla de tre sätten att beskriva identiteter faktiskt syftar till samtiden gagn, även den tillbakablickande monumentalistiska och den inventariska. I relation till de topografiska dissertationerna bemöter Jacobsson forskare som menar att Jacob Faggots *Tankar om fäderneslandets känning och beskrifwande* (1741) var mönsterbildande och en drivande kraft för topografiska skildringar med ekonomisk nytta som mål. Jacobsson menar att forskningen har överdrivit det stora intresset för ortbeskrivningar som följde Faggot. Men i och med att han redogör så noga för Faggots arbete, och hur denne lade upp strukturen för topografiska skildringar, motbevisar han sig själv när han säger att Faggot kanske inte var så normgivande som textböcker brukar ge sken av. Att inventera inte bara orter utan orternas näringar – inklusive t.ex. jordbrukets

förhållanden – hade ett större syfte än enbart inspektion: det syftade till förändring och förbättring.

Avslutningsvis ska det sägas att Jacobssons avhandling är ett viktigt inlägg i den forskning som sysslar med identiteter under förmodern tid. Att den har fokus på en region kan ge ytterligare en dimension för identitetsforskningen. Den är ganska tungrodd, och mina invändningar ovan har främst bestått i att Jacobsson borde ha förenklat för läsaren genom förtydligande pekpinnar, så att de intressanta resultaten kunnat komma till sin rätt.

Anna Wallette, Lund

Niklas Ammert: *Det osamtidas samtidighet. Historiemedvetande i svenska historieläroböcker under hundra år*. Historiska institutionen, Lunds universitet 2008. 252 s. English summary. ISBN 978-91-974902-9-6.

I inledningskapitlet resonerar Niklas Ammert kring människors möten med historien i det dagliga livet och i olika tidssammanhang. Reklamen anspelar ofta på historiska händelser, uttryckta som ett gemensamt arv eller traditioner. Minnesmärken, statyer och byggnader överför budskap som vi kan tolka med personliga eller kollektiva utgångspunkter. Det stora intresset för filmer, romaner, tv-serier och spel är exempel på inlevelse i historiska miljöer, livshistorier och händelser. Intresse för historia erbjuder möjligheter att förstå och inplacera det som sker i större tids- och meningssammanhang. I samhällets snabba omvandlingsprocess ökar behovet av orientering i tillvaron, vilket innebär moderna framsteg men också insikter om traditionens betydelse. Många forskare har konstaterat att ointresse för historia blivit en integrerad del av en modernistisk världsbild. Under 1900-talets sista decennium har dock den historiska dimensionen återupptäckts i det svenska samhället, understryker Ammert i sin sammanfattning.

Detta allmänna intresse och samhällets behov av historia kan avläsas i läro- och kursplaner. Historiska förlopp och tidsmässiga sammanhang är teman i undervisningen med sikte på att eleverna ska förstå hur förflutna och aktuella handlingar kommer att påverka framtiden samt hur tankar om framtiden styr vårt nutida handlande och vår syn på det förflutna. Ammerts syfte är att i ett sekellångt perspektiv identifiera och analysera hur skolans historieböcker gett uttryck för historiemedvetande. I detta begrepp tar han fasta på tre

tendenser: Behovet att finna sammanhang i relationerna mellan dåtiden, nutiden och framtiden. Undervisningens mål att eleverna ska förvärva och utveckla ett historiemedvetande. Koncentrationen i den historiedidaktiska forskningen kring begreppet historiemedvetande.

Efter ett avsnitt om forskning kring läroböcker i historia övergår han till lärobokens plats i en historiekulturell kommunikationskedja. Att undersöka berättelsen är ett tema med många aspekter i mötet mellan historiesyn och samhällsstruktur. Kronologi är en förutsättning för att kunna orientera sig i tid, betonar Ammert, men ibland avgränsar han epoker med ömsesidig ”påverkan” – en kliché som är otydlig då det gäller mångskiftande kulturell förändring. Detta sagt som detaljmärkning. Viktigare är givetvis att stanna vid begreppet multikronologi, dvs. upplevelsen av samband och sammanhang mellan tolkning av det förflutna, förståelse för nutiden och perspektiv på framtiden.

I läroböckers framställning kan historiska sammanhang tolkas i olika perspektiv. Ett genetiskt perspektiv där framställningen följer historiens gång steg för steg är uttryck för en traditionell vetenskaplig historieskrivning. Ett genealogiskt perspektiv utgår från nuet och behöver inte vara tydligt kronologiskt eller följa historieskrivningens kontinuitet. Ett strukturellt perspektiv relateras till samhället, där det viktiga i lärobokstexten inte blir historisk förändring utan skeenden som aspekter på samhällssystem.

Ett sätt att tydliggöra begreppet historiemedvetande är att studera hur bruk av historia kommer till uttryck i läroböcker. Historikerna Peter Aronsson och Karl-Göran Karlsson har diskuterat analytiska principer, tillämpliga även för studier på skolnivå. Ammert har ett intressant resonemang kring moraliskt och ideologiskt bruk av det förflutna i nutida jämförelser.

Progression i historievetenskapen blir belyst ur olika synvinklar. Strävan efter mångfald i tolkningar och förklaringar kan ge en vidare och samtidigt djupare beskrivning av händelseförlopp. Under de senaste 40 åren har perspektiv som socialhistoria och kvinnohistoria blivit uppmärksammade. Progressionen består i problematisering, perspektivering, analyser och presentationer som vidgar och konkretiserar historiemedvetandet. Personhistoria och livsöden har berikat den historiska forskningen.

Syftet är att analysera teman som kan utvecklas till historiemedvetande. Texterna presenteras i olika undervisningskategorier: klassisk undervisning som lyfter fram ideologiskt historiebruk, objektivistisk som är åter-

spegling av det förflutna, formell undervisningsteori inriktad på elevers metodiska och källkritiska färdigheter och kategorisk undervisningsteori med syfte att förklara samhällsutveckling. Det hundraåriga perspektivet är indelat i perioder.

”Berättelsernas tid” är rubrik för de första 40 åren, då lärobokstexterna har en tydlig kronologisk ordning och aktörer står för ett dynamiskt händelseförlopp. Tolkningar är ofta ideologiskt färgade, vilket innebär att de är gjorda utifrån lärobokens samtid och inte inom tiden för det historiska skeendet. Ammert konstaterar att läroboksförfattarna låter det förflutna komma in i samtiden och att nuets aktuella frågor används för att skapa förståelse för det förflutna.

”När nuet styrde det förflutna” är rubrik över perioden 1960-tal t.o.m. 1980-tal. Det kronologiska perspektivet kompletteras med ett synkront då författaren betonar läget i flera europeiska stater. 1960-talets böcker lockar eleverna att identifiera sig med texten genom sina egna erfarenheter i nuet. Så sker t.ex. i samband med en skildring av livet i det antika Rom. Ammert menar att ett historiskt ”fryst” läge beskrivs genom en tematisk och etnologisk framställning. Fokuseringen på vardagslivet är självklar men koppling till kulturanalytiska synsätt saknas. Under 1980-talet började läroboksförfattare använda en ny typ av berättelse med ”vanliga” människors liv i centrum. Ammert finner här ett ”socialt, närmast etnografiskt perspektiv”, men han anknuter inte till etnografiskt framställningssätt. Istället noterar han ögonblicksbilder i böckernas skildring av daglig tillvaro.

Textförfattarna använder tolkningar från nutiden när de behandlar historiska händelser och klassfrågor. Diskussionsklimatet i 1960-talets samhälle leder till jämförelser mellan det förflutna och nutiden. Innebörden blir att utvecklingen gått framåt, från en mörk till en ljusare tid. I Ammerts tolkning blir detta ideologiskt historiebruk med syfte att legitimera dagens politiska och sociala system.

”Snapshots och fiktiva berättelser” lyder rubriken över läroböcker vid 2000-talets början. Ögonblicksbilder eller berättelser utgör ingångar till historiska händelser och öppnar orientering till historiskt medvetande. Tankarna kan leda från det förflutna till nuet eller i motsatt riktning.

I sammanfattningen av läroböcker från hundra år redogör Ammert bl.a. för historiebruk som syftar till att ”orientera och förankra eleverna i identitet, tradition och förståelse”. Sambanden mellan de tre tidsdi-

mensionerna har olika referenspunkter och ger olika förståelser.

Efter hundraårsperspektivet följer en empirisk undersökning av läroböcker under de senaste fyrtio åren, med en bredare analys av hur historiemedvetande kommit till uttryck i sambanden mellan de tre tidsdimensionerna.

Böckerna vänder sig sällan till enskilda läsare. ”Vi” används som ”föreställd gemenskap” inom nationen och en kollektiv identitet framträder i relation till ”den andre”. En central utgångspunkt är begreppet multikronologi, vilket innebär att ”då” och ”sedan” är samtidigt närvarande i nuet, likaså att nuet är närvarande i tolkningen av det förflutna och i tankarna om framtiden. Hur uttrycker då läroböckerna detta sammanhang som kan stimulera och utveckla elevernas historiemedvetande? Förståelse för andra kulturer blir belysta i böckerna, dock innehåller dessa få nyanserade beskrivningar. Ammert visar begränsningen i att fokusera studier av undervisning på läroböckerna. Detta textmaterial är en säker källa för historiedidaktisk analys, men elevers historiemedvetande formas även genom ett rikhaltigt informationsflöde. Under epoken från 1960-talet och framåt var internationalismen, politiska händelseförlopp och möten med främmande kulturer centrala frågor i undervisningen, inte minst i elevers fördjupningsuppgifter.

Kopplingen historia – identitet ”tydliggör bilden av människan som både historieskapad och historieskapande”. Läroböckerna ger tydliga exempel på individuella och kollektiva aktörers insatser. Ammert menar att historiemedvetandet stimuleras genom att nutidens människor knyts till historiska gestalter. Identitet blir belyst i ett resonemang där han tänker sig en flickas jämförelse mellan sin egen situation och kvinnoroller i historien. Exemplet väcker frågor om hur genusperspektiv och social förändring blir synliga i läroböckerna.

I en studie av texter från 1960-talet och 1990- till 2000-talet konstaterar Ammert att historiskt stoff återkommer i samma berättelser för grundskolans stadier och gymnasiet. Undersökningen inriktas på progression i berättartyper och i uttryck för historiemedvetande i de texter eleverna möter. Hör de till inlärningsprocesser som anses stimulera elevernas historiemedvetande?

För att identifiera progressionen använder Ammert historikern Jörn Rüsens fyra berättelsetyper: den traditionella, exemplariska, kritiska och alternativa berättelsen. Med utgångspunkt i denna modell drar han slutsatser om föränderlighet över tid, förmedlad genom läroböcker för grundskolans stadier och gymnasiet pro-

gram. Genomgången kan ge antydning om undervisningens syften och om koppling och kontrastering mellan nuet, berättelsernas tid och förändringsprocessen.

”Kvinnor är mer synliggjorda i yngre historieböcker än i äldre, men framställningssättet måste i många avseenden kategoriseras som traditionellt”, konstaterar Ammert och framhåller skillnaden mellan att lyfta fram en ”roll” och att värdera relationer som spänner över tidsdimensionerna. Att söka uttryck för historiemedvetande i lärobokstexterna är en angelägen uppgift, men hur kopplas kunskapsutveckling till undervisning och vidare till elevernas kreativitet och identitetsskapande, alltså till ett slags historiebruk?

Sammanfattningen är centrerad kring det begrepp som utgör boktiteln: *Det osamtidigas samtidighet*. Vi har mött det bland teoretiska och analytiska resonemang i början av boken och där funnit namnet Reinhart Koselbeck. I hans skrifter står den synkrona tiden i centrum tillsammans med den diakrona. Erfarenheter av det förflutna och förhoppningar/farhågor om det kommande är samtidigt närvarande i förståelsen av nuet.

I det långa sekelperspektivet är den stora berättelsen uppdelad i perioder, där de sista 40 åren fått en fördjupad analys. Det genealogiska perspektivet kan göra nutiden till referenspunkt i tolkningen av det förflutna och sambandet mellan tidsdimensionerna kan konkretisera historiemedvetandet. I detta sammanhang betonar Ammert att elevernas urval av viktiga händelser bör uppmärksammas i historiedidaktiken. Jag tror mer

på deras intresse för gestalter, relationer och sociala villkor med utgångspunkt i nuet. Vad innefattar ”vår tid” egentligen för kadern av elever? Hur får de genom lärobokstexterna förståelse för tidsdimensioner? Ammert uppmärksammar att läroboksförfattarna beskriver historiska händelser med vår tids definitioner och tolkningar. I resonemang kring detta historiebruk framträder behov av forskning kring elevers reception av berättelser med olika tematik och perspektiv. Mellan läroböckerna och de läsande eleverna finns lärarinsatser med resonemang, fördjupningar, problemformulering och annan undervisning som sällan blir dokumenterad. Jag vill framhålla betydelsen och variationen men samtidigt understryka att detta ligger utanför Ammerts syften att analysera historiemedvetande i svenska historieläroböcker.

Uttryck för historiemedvetande – multikronologi får en komprimerad sammanfattning kring historieskrivningens exposé över tidsdimensioner. Nuets uppfattningar, idéer och värderingar är ständigt närvarande i berättelser om förfluten tid. Hur formas då framtidsperspektivet i förhållande till nuet? Sker det i en tankevärld genom alla tre tidsdimensionerna?

Den vetenskapliga analysen av historiedidaktik med historiemedvetande som nyckelbegrepp och av multikronologi som tidsdimensioner måste studeras i sammanhang.

Ingrid Nordström, Lund

RECENSIONER

Anders Åman: *Sigurd Curman. Riksantikvarie – ett porträtt*. Svenska lärde. Kungl. Vitterhets Historie- och Antikvitets Akademien i samverkan med Bokförlaget Atlantis, Stockholm 2008. 286 s., ill. ISBN 978-91-7353-220-4.

Biografier över föregångsmän eller -kvinnor inom museisektor och kulturminnesvård är inte alltför vanliga. Kort tid innan Anders Åman, professor i konstvetenskap i Umeå och senare i Uppsala, sommaren 2008 avled, kom hans bok *Sigurd Curman. Riksantikvarie – ett porträtt*.

Passar Sigurd Curman (1879–1966) verkligen in i en serie med den titeln, frågar sig författaren. Skrev han tillräckligt många lärda verk? Och var han inte alldeles för utåtriktad för att passa bland de lärde? Svaret kommer omgående. Curman stod under 23 år i spetsen för tre lärda institutioner: Riksantikvarieämbetet, Statens historiska museum och Vitterhetsakademien, som alla ville framstå som just lärda. Viktigare för Curman var att institutionernas verksamhet utvecklades och anpassades till nya villkor, moderniserades.

Curmans insatser har tidigare behandlats i olika sammanhang och av olika författare. Vad Åman syftar till med denna bok är att teckna ett så levande porträtt som möjligt, som ställer Curmans offentliga verksamheter i fokus men som också ger en viss bekantskap med hans person och hans privata liv. Samtidigt blir boken något av en historik över kulturminnesvårdens framväxt under 1900-talets första del.

Sigurd Curman föddes med ett stort kulturellt kapital. Fadern, Carl, var professor i plastisk anatomi vid Konstakademien, docent i balneologi och klimatologi vid Karolinska institutet, känd badläkare, skapare av bl.a. Sturebadet i Stockholm. Modern, Calla, var dotter till C. F. Lundström, en av bröderna Lundström vid Jönköpings Tändsticksfabrik, och en av tidens stora entreprenörer. Från morfadern kom pengar in i familjen. På sin ålders höst donerade han en stor del av sin förmögenhet till vetenskapliga och filantropiska ända-

mål. I hemmet vid Floragatan, liksom i sommarvillan i Lysekil med sin nordiska framtoning, samlades tidens intellektuella och konstnärliga kretsar.

Efter studier vid olika Stockholmsskolor fortsatte den unge Sigurd sin lärdomsbana i Uppsala och blev småningom filosofie kandidat med den för vår tid märkliga ämneskombinationen matematik, fysik, kemi, romanska språk samt estetik med litteratur- och konsthistoria. Fysik var ett av hans stora intressen och han hade länge planer på att utbilda sig till elektroingenjör.

Men istället blev han 1901 antagen som elev vid Kungl. Tekniska högskolan i Stockholm och utbildade sig till arkitekt, inspirerad av Isak Gustaf Clason, vän i familjen och sekelskiftets ledande arkitekt. Clason inspirerade också till den stora resan genom Väst-europa och banade väg för unge Curman till restaureringsuppgifter och senare överintendentsämbete och Konstakademien.

Sommaren 1903 gifte sig den 24-årige Sigurd med Signhild Gödecke, dotter till publicisten och folkhögskolemannen P.A. Gödecke. Redan på bröllopsdagens kväll gav sig det unga paret ut på ”den stora resan”, som gick till den för bildningsresor ”gyllene triangeln” Tyskland, Frankrike och Italien.

Resvägen kan liknas vid ett trassligt nystan med studier av den tidens konsthistoriska ”måsten”: museer, bibliotek, byggnader. Långa uppehåll gjordes, bl.a. i Florens och i Rom, där arkeologen Christian Huelsen tillsammans med två italienska arkeologer ledde utgrävningarna av Forum Romanum. Där kunde Sigurd studera de modernast tänkbara metoderna för arkeologiska utgrävningar med höga krav på vetenskaplighet. Hela tiden gjorde han uppmätningar och ritningar medan Signhild förde dagbok.

En annan bekantskap under resan var Paul Clemen, konsthistorieprofessor i Bonn, som hade studerat den franska lagstiftningen vad gällde skydd av historiska monument. Sigurd följde under flera månader Clemen i hans arbete och han fick tillfälle att studera både hur man i vissa fall beskäftigt kunde avlägsna senare tillägg till medeltida monument eller i andra fall bevara dem.

I Mainz deltog Curman i en stor konferens för monumentvårdare där bl.a. utbildnings- och lagstiftningsfrågor behandlades. Här mötte han Georg Dehio, konsthistorieprofessor i Strassburg och initiativtagare till *Handbuch der deutschen Kunstdenkmäler*. "Handbuch" inspirerade Curman att så småningom starta projektet *Sveriges kyrkor*. "Här förstod han att han var på rätt väg", skriver Åman.

I Heidelberg hade restaureringsfrågan ställts på sin spets. Opinionsen kring renässanslottets restaurering hade just vänt till förmån för bevarande av Ottenheimsbau som ruin efter det att Friedrichsbau restaurerats till dess forna glans. "Konservieren, nicht restaurieren!" blev slagordet. Resan gav en grund för Curmans kommande verksamhet.

Åter i Sverige fortsatte Curman sina studier och disputerade 1912 på en avhandling om cistercienserordens kyrkoarkitektur. Några år dessförinnan fick han tillsammans med bl.a. Johnny Roosval uppdrag att arrangera en utställning av kyrklig konst i Strängnäs. Utställningen förlades till den nyrestaurerade domkyrkan, där Curman, som kontrollant för restaureringarna av de medeltida målningarna, arbetade tillsammans med den ansvarige Fredrik Lilljekvist. Curman hävdade principen att inte rekonstruera medan Lilljekvist gärna arbetade med rekonstruktioner. Resultatet blev en blandning. Här formulerades ett nytt ideal: de medeltida målningarna skulle bevaras autentiska, ornament fick kompletteras men figurscener skulle behållas intakta.

Utställningen initierade ett intresse för medeltida skulptur och målning och med den kan man säga att Sverige fick en medeltida konsthistoria. Några år senare, 1918, visades en liknande utställning i Uppsala som resultat av den snabbinventering av kyrkor som Curman startade när han insåg att arbetet i *Sveriges kyrkor* skulle ta en alltför lång tid att genomföra.

Sigurd Curman var delaktig i tre stora projekt alla påbörjade omkring 1910: *Gamla svenska städer*, *Svensk arkitektur* och *Sveriges kyrkor*. Särskilt i det senare var han den drivande kraften tillsammans med Johnny Roosval, drivet nästan som ett privat projekt. Först 1940 gick Vitterhetsakademien in som huvudman.

Curman kom i hög grad att arbeta med restaureringar av kyrkor. Ett antal kyrkor i Uppland och Dalarna kom att göra starkt intryck på samtiden. I Vika i Dalarna plockades skulpturer från katolsk tid fram, vilket tidigare skulle varit otänkbart. Kyrkorna blev mer historiska men samtidigt också mer moderna. Curman drog sig inte för att föra in moderna element där det behövdes.

Höjdpunkterna i hans restaureringar blev Vreta kloster och Varnhem, färdiga 1917 respektive 1923. Vreta var hans första större kyrkoupdrag, initierat av Clason. Grundliga förarbeten klarade byggnadshistorien och flyttade byggnadstiden fyrahundra år bakåt. Restaureringen karakteriserades i en presentation som en kompromiss "mellan vetenskaplig ärlighet, arkitektonisk skönhet och praktisk användbarhet".

Även ödekyrkor restaurerades, mest kända exempel är Balingsta i Uppland, där förfallet gått så långt att valven i stort sett rasat in. Den nygotiska kyrkan revs efter år av förfall medan i andra fall både den gamla och nya kyrkan kom att användas.

Parallellt med arkitektbanan och den akademiska karriären hade Curman en bana som ämbetsman, först i Överintendentsämbetet, från 1918 Byggnadsstyrelsen, samtidigt som han var lärare i arkitekturhistoria vid Konstakademien. 1913 blev han tillfrågad om han ville bli styresman för Nordiska museet, men tackade nej. Däremot sa han ja till att bli ledamot av kommittén för utredning av fornminnesvården och ge förslag till stödande av läns museerna. Samtidigt växte familjen, och kraven blev allt större. När Fornminnesutredningen 1922 blev klar fanns inga medel tillgängliga att förbättra saken, men den kom ändå att ha betydelse på lång sikt, särskilt de "föreskrifter rörande det offentliga byggnadsväsendet" som utfärdades under utredningens gång och som innefattade bestämmelser om byggnadsminnesmärken. "Jag känner att jag börjar bli arbetets träl, icke dess herre", skrev han 1922 i ett brev. Detta innan han 1923 tillträdde posten som riksantikvarie och så småningom chef för Historiska museet. Makt, kontroll och revir kan tolkas in i hans alla uppdrag men karakteristiskt för honom var, enligt Åman, begreppet "ansvarsglädje".

Först 1938 inrättades Riksantikvarieämbetet. Innan dess var både verksamhet och personal inordnade i Vitterhetsakademien, vars sekreterare också var riksantikvarie. Nu var det ämbetsverket som var det primära. Vid sidan av, men underställd riksantikvariern, fanns en museiorganisation, så småningom med en egen museidirektör. 1942 kom den starka fornminneslagen och den mindre starka byggnadsminneslagen. Curmans intresse omfattade i hög grad också den regionala organisationen med landsantikvarietjänster, som han föreslagit på 1920-talet. Landsantikvarierna var anställda av länets eller landskapets fornminnesförening samtidigt som de var riksantikvariens representanter, både museichefer och tjänstemän. Ute i landet fanns också riksantikvariens ombud, oavlönade företrädare för ämbetet, som skulle

rapportera om nya fynd, hot mot fornlämningar o.d.

Kritik riktades mot Curman för att vara alltför centralistisk. Motsättningar mellan centrala och regionala intressen var ingen ny fråga. Många resor företogs för att sätta sig in i regionala ärenden och synsätt genom undersökningar och restaureringar fick många fornminnesplatser ny aktualitet. Omkring sig hade Curman en stab av kompetenta medarbetare och ute i landet i första hand landsantikvarierna. En stor fråga för Curman var skiljandet av Vitterhetsakademien och Historiska museet, vilket dock skedde först efter hans pensionering.

Historiska museets nya byggnad, invigd 1943, var i huvudsak Curmans verk. Ett historiskt museum ska ”i visst avseende byggas såsom ett modernt varuhus” men med ”en viss monumentalitet och en viss förnämlig stil”, sa han 1933, mitt under processen med förändringar av det förslag som arkitekterna Georg Scherman och Bengt Romare 1930 vann arkitekttävlingen med. Byggnaden stod klar först 1939. Kriget satte hinder i vägen för inredning och invigning. Under tiden visades utställningen ”Tiotusen år i Sverige”, också den Curmans verk, som mottogs med stor entusiasm. De som tillsammans med Curman kunde ta åt sig äran var främst de båda arkitekterna samt arkitekten Elias Svedberg och Johnny Roosval jämte ett antal entusiastiska medarbetare. Särskilt medeltidsavdelningen engagerade Curman. Hans gamla kollega från Strängnäsutställningen Carl R. af Ugglas trädde tillbaka för Curmans krav på modernitet och den medeltida konstens estetiska kvaliteter blev vägledande för uppställningen. Än idag bär Gotiska Hallen i stora drag utformningen från installationen i början av 1940-talet.

1946 gick Curman i pension efter 23 år som riksantikvarie. Två stora frågor kom att fylla mycket av hans tid, kraftverksbyggena i Norrland och det gamla projektet *Sveriges kyrkor*. Det första innebar förnyelse av det antikvariska och kulturhistoriska programmet medan det senare representerade kontinuitet och tradition. Det första exemplet var Nämforsen där Curman lyckades få Vattenfallsstyrelsen att bygga kraftverket längre upp och därmed rädda hällristningslandskapet. Kraftverksbyggena kom också att granskas på ett helt annat sätt än som varit fallet tidigare.

Åman berättar även om den personliga konflikten mellan arbete och familj som säkert bidrog till skilsmässan mellan Sigurd och Signhild, och hans giftermål med sin sekreterare, Elsa Broman, svägerska till Gunnar Hazeilius. Detta var en för tiden stor skandal som skakade det

intellektuella Stockholm under 1920-talets senare del.

Anders Åmans bok är oerhört rik på information om en tid när praktiskt taget hela vår kulturminnesvård byggdes upp och om en ytterst kraftfull persons insats i processen. Detta hindrar inte att många medarbetares insatser framhålls. För alla som intresserar sig för kulturminnesvårdens framväxt och inte minst för dagens studenter inom relevanta ämnen är boken en ovärderlig källa, faktaspäckad, lättläst och rikt illustrerad.

Hans Medelius, Stockholm

Kanon och kulturarv. Historia och samtid i Danmark och Sverige. Lars-Eric Jönsson, Anna Wallethe och Jes Wienberg (red.). Centrum för Danmarksstudier 19. Makedam, Göteborg/Stockholm 2008. 327 s., ill. ISBN 978-91-7061-050-9.

Vid två konferenser arrangerade av Centrum för Danmarksstudier 2006 och 2007 diskuterade svenska och danska forskare frågan *Kulturarv idag – varför och för vem?* Centrets övergripande intention är att uppmuntra till jämförelser mellan Sverige och Danmark och de båda konferenserna samlade forskare från flera vetenskapliga discipliner och kulturinstitutioner. I termer av kulturminnesforskning och minnesmärken, kultur och natur, kulturarv och kanon talade bl.a. arkeologer, historiker och etnologer om kulturarvsforskningen i de båda länderna. I antologin *Kanon och kulturarv. Historia och samtid i Danmark och Sverige* presenteras resultaten av dessa diskussioner i 18 olika artiklar, indelade i tre olika teman (*Minnen, Skolan, Politiken*). Antologin genomsyras av ett stort engagemang i kulturarvspolitiska frågor, vilket innebär att flera av författarna inte enbart agerar som forskare utan även aktivt argumenterar på en kulturpolitisk arena. Sålunda innehåller antologin flera artiklar där intressanta politiska slutsatser dras. Jag kommer här att redogöra för några av de artiklar som särskilt fångat mitt intresse.

I det inledande kapitlet beskriver och jämför antologins redaktörer, Lars-Eric Jönsson, Anna Wallethe och Jes Wienberg, de båda begreppen, deras historia och mångtydighet. Eftersom läsaren behöver förhålla sig till både en svensk och en dansk kontext har denna redogörelse en tacksam betydelse för den fortsatta förståelsen av de kulturpolitiska debatter inom vilka begreppen kanon och kulturarv har använts. Här framkommer parallella skillnader mellan begrepp och debatt

i den meningen att kulturarvsbegreppet inte har väckt lika heta diskussioner i Sverige som kanonbegreppet har gjort i Danmark. I Danmark blev debatten kring begreppet enorm när den danska regeringen för några år sedan tog initiativ till en litteraturkanon, en kulturkanon och en historiekanon, där ett urval danska författarskap, verk och händelser utsågs att ligga till grund för skolundervisningen. Även om kulturarv har en viktig ställning i den svenska skolans läroplaner har motsvarande debatt i Sverige inte varit lika politiskt brännbar som i Danmark. Snarare fick den kulturarvssektor som på uppdrag av regeringen organiserade arkiv, museer och kulturmiljövård en stor och förhållandevis varaktig genomslagskraft. Gemensamt för de svenska och danska debatterna är dock problematiseringen av hur och med vilka syften det förflutna används när demokratiska och jämställdhetspolitiska aspekter beaktas.

Under temat *Minnen* skriver museiinspektören Inge Adriansen om tre av närmare 20 minnesparker i Danmark. Kanoniseringen av dessa platser speglar hur patriotism, nationalism och heroism under olika tider formas och brukas materiellt. Adriansen anlägger ett intressant processperspektiv som bl.a. visar hur en minnesplats kan omformas till ett *glemselsted*. Ett exempel på detta är minneslunden vid Jägerspris, en enligt Adriansen numera glömd dansk historiekanon. Här skapade kungahuset på 1780-talet ett hedersminne över framträdande nordiska borgare och adelsmän från 1500-talet och fram till år 1750. Minnesplatsen vittnar om en tid då Danmark var en del av den oldenborgska monarkin, som sträckte sig från Nordkap till Hamburg, en flerkulturell och flerspråkig konglomeratstat, med svenskarna som huvudfiende. I 1900- och 2000-talets danska självförståelse passar denna kanon på intet sätt in, platsen används inte för några minnesbevarande ceremonier eller händelser utan har enligt Adriansen sjunkit undan till ett *glemselsted*.

Även arkeologen Håkan Karlsson skriver om minnets parallella process; glömskan, här i termer av försummelse av folkets kulturarv. Karlsson ser en problematik i att lämningar från idrottens kulturmiljöer inte prioriteras i den officiella kulturarvsförvaltningen. Frågan om vems och vilket kulturarv som bör bevaras, och var beslutet om detta fattas, aktualiseras genom exemplet Carlsro-fältet, en fotbollsplan som varit i bruk under 100 år men som från 2002 använts som parkeringsplats. I artikeln poängterar Karlsson vikten av dialog med medborgarna i bedömningen av vad som ges kulturarvsstatus. Men för att ha ambitionen att anlägga ett folkligt perspektiv

på kulturarv är det förvånansvärt få medborgare som faktiskt kommer till tals i artikeln. Vilka är det som i enighet med Karlsson själv betonar värdet av att bevara platsen? Artikeln lyfter visserligen fram ett viktigt klassperspektiv i kulturarvspolitiken, men hade vunnit på att släppa in även brukarnas upplevelser och synpunkter.

Musikens stora samhällsbetydelse som kulturarv och kanon är temat för etnologen Stefan Bohmans artikel. Han ser forskning om musik som kulturarv som ett nyckelhål för att förstå samhällsliga förhållanden i stort. Jazzens förändrade status inom eliten kan t.ex. beskriva den viktiga roll som musiken spelar för förändrade dominerande värderingar gentemot icke-nationella kulturer under andra hälften av 1900-talet. I olika tider och skilda situationer ger människor musik olika symbolvärden. Att analysera musik ur ett kulturarvsperspektiv kan därmed tydliggöra hur olika ideologier i samhället laddar musikstycken med nya värden och symbolik. Bohman diskuterar ett av de kanske mest kända exemplen på detta när han belyser den omladdningsprocess som Beethovens nionde symfoni genomgått. Från att vid förra sekelskiftet ha brukats av arbetarrörelsen, där Beethoven tolkades som revolutionär, symboliserade verket för högerkrafterna i Tyskland den tyska kulturens äkthet och överlägsenhet. Efter andra världskriget klassades stycket i Östtyskland som proletärt och revolutionärt med en av Walter Ulbricht gjord tolkning om brödraskap och frihet från de "imperialistiska profitörernas kedjor" (s. 124). Vid 1900-talets sista decennium fick verket det symbolvärde som sannolikt får 2000-talets lyssnare att tänka på EU och ett enat Europa. Med detta exempel visar Bohman på ett tankeväckande sätt hur kulturarvsperspektiv på ett musikverks omladdningsprocess kan sammanfatta 1900-talets europeiska historia.

Vad gör egentligen kor i och med naturen? Denna fråga ställer sig etnologen Katarina Saltzman när hon resonerar kring de värdeladdade gränsdragningarna mellan natur och kultur och hur de yttrar sig i landskapet. Med den importerade rasen Highland Cattle som utgångspunkt visar Saltzman hur frågor kring ursprung och autenticitet ställs på sin spets i Naturvårdsverkets texter om "Skydd och skötsel av värdefull natur" (s. 137). Att analysera landskap som kulturarv synliggör hur vardagliga förgivettaganden om uppdelningen mellan natur och kultur styr bevarandeinsatser i vår omgivning. I jämförelse med den australiensiska landskapsvärden blir det tydligt hur begreppet ursprung laddas med en mängd olika värden, beroende på nationell kontext. Saltzmanns landskapsanalyser av dialektiken

mellan natur och kultur är en viktig grund för min egen forskning och det är med stort intresse jag tar del av hennes resonemang om postkolonial natur. När hon belyser hur naturvårdsarbetet i Australien i praktiken handlar om att bekämpa arter som kommit in i den australiensiska floran med den västerländska kolonisationen, och även drar paralleller till ursprungsbefolkningen i Australien och människors integration i det mångkulturella samhället, hettar det till i diskussionen. Men här fullföljer hon dessvärre inte riktigt sin jämförelse om ursprung i Sverige och Australien, mer än genom att konstatera att det även i Sverige finns landskap som präglats av ojämlika maktrelationer. Frågor om ursprungsbefolkning i en svensk kontext är naturligtvis laddade och svåra. Därför skulle det vara värdefullt att få läsa mer av Saltzmanns forskning om dialektiken mellan natur och kultur ur ett postkolonialt perspektiv. Jag kan bara hoppas på att hon med sin kunskap om landskapsbegreppets användbarhet i kritiska samhällsanalyser fortsätter denna viktiga diskussion i kommande publikationer.

Skolan som arena för användandet av kulturarv och kanon är det andra temat i antologin. Här är det den utbildningspolitiska aspekten på begreppen som belyses ur olika tidsperspektiv. Historikern Carsten Tage Nielsen riktar främst in sig på historieämnet och det begränsade utrymme det alltid har fått i undervisningen. Nielsen är kritisk till det danska urvalet av kanonverk som drivkraft och motivation till inläring. Han menar att *kanontänkningen* inte kan ses som isolerad från det aktuella kultur- och utbildningspolitiska sammanhanget som det ingår i. Kanonpunkterna representerar ingens historia, de är enbart en samling abstrakta punkter sammansatta av politiskt utvalt fackfolk, gjorda utan någon som helst motivering. I sin kritik betonar Nielsen att *kanontänkningen* implicit innebär en förståelse av eleverna som historie- och kulturlösa, vilka därmed via en särskild kanon anses behöva tilldelas en utvald historia och kultur. Därmed fjärrar sig historieämnet än mer från den demokratiska grundtanken och blir genom kanonpunkterna uttryck för en auktoritär tankegång. Den dialogbaserade undervisning som Nielsen förespråkar, som tar elevernas egen historia och historiemedvetenhet på allvar, får därmed svårt att ta plats i ett historieämne baserat på en av experter utvald kanon.

Den tredje tematiseringen i antologin går under benämningen *Politiken*.

Som flera andra av författarna i antologin poängterar historikern Niels Kayser Nielsen att kulturarv både handlar om minne och om glömska. I sin artikel lyfter han fram det

rumsliga perspektivet genom att undersöka hur gränsers olika skalor står i förhållande till kulturarv. När ett monument som samlat den tyska befolkningsgruppen i Aabenraa i Danmark sprängs i augusti 1945 kan det förklaras som en protesthandling antingen mot Nazityskland, mot Tyskland i sin helhet eller mot tyskar bosatta i Danmark. Men när det tyska kulturarvet i Danmark negligeras på 2000-talet är det en annan situation än under befrielsesommaren 1945. En av minoritetsgrupperna i Danmark är just den tysktalande befolkningen i det dansk-tyska gränsområdet, en minoritet som har sin historia i helstatens multinationalitet. Denna tyska dimension av det danska kulturarvet behöver belysas ur ett såväl samtida som historiskt perspektiv i formandet av en dansk kultur- och historiekanon. Nielsen menar att det för en nation som Danmark, som bär ett tungt av despotism genererat centralistiskt arv, kan vara svårt att förhålla sig till "afvigelse fra hovedsporet" (s. 243) och tenderar att uppvisa en viss nonchalans gentemot de delar av historien som inte tillhör huvudstadens centrala språk och kultur.

Etnologen Lars-Eric Jönsson diskuterar i sitt bidrag huruvida uttrycket "Kulturarv för alla" bör ses som politisk risk eller förlust. Hur ser egentligen relationen ut mellan "alla" och "kulturarv" och på vilket sätt ges kulturarv betydelse på kollektiv och individuell nivå? Jönsson lyfter fram begreppets motstridiga innebörder i termer av såväl särartstänkande som gemenskap och samtidig mångfalds- och enhetsretorik. Som utgångspunkt för sitt resonemang använder han två svenska kulturarvspropositioner som lades fram under andra hälften av 1990-talet. Den ena av dessa propositioner hade som mål att lyfta fram miljöpolitiken och storstadspolitiken som två möjliga fält utanför kulturarvssektorn där kulturarvsbegreppet var användbart. Den andra handlade om att instrumentalisera kulturarv i termer av demokrati, tolerans och jämställdhet. Denna analys ur en svensk kontext lyfter Jönsson sedan in i ett EU-perspektiv och det är här, genom jämförelser med debatter i Europarådet, som jag menar att hans resonemang får tyngd. Konventionen "Value of Cultural Heritage for Society" betonar användbarheten av kulturarv i strävan efter enhet och sammanhållning mellan medlemsländerna. Respekten för mänskliga rättigheter, demokrati och rättssäkerhet leder i konventionen fram till att människovärdet är centralt i kulturarvsbegreppet. Alla medborgare ska involveras i definierandet av och omvårdnaden av kulturarv; begreppet ses som en resurs och ska ge livskvalitet för utvecklingen av ett hållbart samhälle. I denna diskurs om *kulturarvsgemenskap* (a

heritage community) finner Jönsson en tämligen outtalad riskbedömning. Han poängterar att talet om allas rätt till kulturarv och kraven på ömsesidig respekt för varandras kulturarv i grund och botten handlar om erfarna upplevelser av motsatsen. Om det är genom respekt för olikheter som gemenskap ska byggas, hur bör då olikhet definieras för att kunna införlivas i en heterogen homogenisering? Hur ser samspelet mellan kollektiva och individuella produktioner av kulturarv ut och hur gör människor i praktiken när de utövar sin och allas rätt till offentliga kulturarv? Detta är svåra frågor utan enkla svar och jag är enig i Jönssons upprop om att mer forskning i ämnet behövs.

Redaktörerna för antologin *Kanon och kulturarv* har alltså valt att disponera artiklarna under tre olika teman. Denna indelning är dock inte helt oproblematiske. Ett tema som *Minne* genomsyrar ju alla texter och med tanke på antologins kulturpolitiska ambition framstår urvalet av artiklar under temat *Politiken* inte som helt självklart. Samtidigt är indelningen behövlig då det sammantagna innehållet i de många artiklarna speglar kulturarv- och kanonbegreppens mångfald av aspekter. Men behövs verkligen ännu en bok om minnespolitik? Jodå, antologin är en användbar sammanfattning av hur begreppen kanon och kulturarv definieras regionalt inom EU och nationellt i Danmark och Sverige, samt vilken funktion begreppen därmed har fått och kan få för politiska beslut i samhället. Valda delar av antologin kan sålunda på ett förtjänstfullt sätt fungera som undervisningsunderlag för utbildningar inom kulturmiljövård, samhällsplanering och/eller pedagogisk verksamhet. För alla andra minnespolitiskt intresserade och engagerade läsare rekommenderar jag lustprincipen. Många av artiklarna presenterar viktiga resonemang och resultat som bidrar till den fortsatta debatten om hur det förflutna lyfts fram eller trängs undan i vårt kollektiva och individuella minne.

Beate Feldmann, Stockholm/Södertörn

Förmoderna livshållningar. Dygder, värden och kunskapsvägar från antiken till upplysningen. Marie Lindstedt Cronberg och Catharina Stenqvist (red.). Nordic Academic Press, Lund 2008. 349 s., ill. ISBN 978-91-85509-06-5.

Till varje högkulturs adelsmärke hör en uppfattning om historiska skeenden som fått betydelse just för ifråga-

varande kultur. Det kan vara fråga om idealisering av vissa tider och företeelser, det kan också vara fråga om nedvärdering, t.o.m. satanisering av annat i det gångna. Allt detta sker för att den aktuella tiden och dess kulturyttringar skall framstå som utmärkta och lovvärda för den vanliga människan. Nu har det ofta sagts att den moderna kulturen – inte minst skolan – försummar att ge en ordentlig historisk bakgrund till vår tids företeelser. En historielöshet med förödande konsekvenser för bedömningar och handlingar i nutid kan därför bli resultatet.

En sak är ju att berätta historien så att vissa händelser – ofta krigiska sådana – blir tidsfästade och att man kan ge årtal för när något inträffat. Detta är viktigt och sådant kan utnyttjas i lokalhistorier och i turistiska sammanhang. Betydligt svårare är det att försöka fånga gångna släktleds livsstil och handlingsmönster. Och ändå är det just detta som är så viktigt för att man skall förstå varför människor tidigare handlade som de gjorde men också för att förstå moderna företeelser och varför de har en tröghet i förverkligandet i vår tid. Jag tänker då på frågor som rör kvinnors jämställdhet, moralens utveckling och frågor som i allmänhet har att göra med religionens värld. Idag möter man ofta i diskussioner och i insändarspalter en viss oförståelse för varför frågor rörande moral och religion inte kunde ordnas på ett mer rationellt och följdriktigt sätt. Det man då ofta glömmar bort är den tröghet som föreställningar och myter har i vår kultur och att nya förhållningssätt inte arbetas fram särskilt snabbt. Också vår tid kännetecknas av ett konglomerat av filosofier, trosföreställningar och moraliska omdömen som kämpar med varandra om överhöghet och dominans.

Boken *Förmoderna livshållningar. Dygder, värden och kunskapsvägar från antiken till upplysningen*, har tagit som sin uppgift att sätta oss in i det förmoderna konceptet, en uppgift som egentligen är överstor i en enda bok. Lösningen har blivit att man gör nedslag i historien genom olika artiklar som berör frågor rörande kunskap, värden och religion. Boken är ett resultat av ett nätverk med namnet *Livshållningar: Idéer, Dygder och Värden i förmodern och tidigmodern tid*. Det har letts av Marie Lindstedt Cronberg och Catharina Stenqvist med finansiering bl.a. från Riksbankens Jubileumsfond.

Boken innehåller fjorton artiklar av olika författare med en inledande beskrivning av utgivarna, där projektet presenteras och de olika bidragen kort refereras. Det är en lång tidrymd artiklarna täcker, alltifrån antiken över renässansen till upplysningstiden. Självklart är det så

att man inte i en enda stor artikel kunde teckna hela den utveckling som skett under så lång tid och därför är det förståndigt att ta in artiklar som på skilda områden fördjupar kunskapen. Vi får en belysning av vad vänskap och kärlek betytt i gången tid, av vad tålmod och heder inneburit, av hur politisk klokhet och krigshandlingar tolkats, av brytningen mellan filosofi med rötter i antiken och kristendomens etiska och moraliska omdömen, allt i kontrast till folkliga traditioner särskilt rörande äktenskapet och synen på kvinnans roller i samhället. Det är således ett stort spektrum av ytterst intressanta frågor som lyfts fram och här kan det inte bli fråga om att recensera vart och ett bidrag för sig. Jag vill bara konstatera att det är mycket värdefull kunskap som lyfts fram och som borde ingå i det allmänna medvetandet och i skolans undervisning, vilket väl ändå är att hoppas för mycket.

Jag har vid läsningen framför allt fäst mig vid den genomgripande roll kristendomens trosvärld spelat i tolkningen av s.k. vetenskapliga data, vidare av hur kyrkans moralvärderingar tolkats i relation till sedvänjor och bruk med lång tradition på det folkliga planet och av hur symboler som himmel och helvete kunnat få konkreta nedslag i den folkliga föreställningen. Boken utgör faktiskt en rik källa till förståelse för hur tidigare släktled argumenterat och handlat i skilda situationer. Vi finner paralleller till det på många håll i världen idag, där inte det moderna, för att inte tala om det senmoderna, tänkesättet ännu slagit igenom. Och man slås av hur nära egentligen den förmoderna livshållningen ligger oss historiskt sett. Man kommer att undra över om alla företeelser i vårt senmoderna samhälle kan betraktas som positiva. Läsningen av denna värdefulla bok borde åtminstone hjälpa oss att bättre förstå kulturer i vår värld som liknar de förmoderna livshållningarna som här skildras. I en interkulturell dialog, t.ex. med en del av våra invandrarkulturer, är det väsentlig kunskap denna bok förmedlar.

Nils G. Holm, Åbo

Äntligen stod hon i predikstolen. Historiskt vägval 1958. Boel Hössjer Sundman (red.). Verbum, Stockholm 2008. 251 s., ill. ISBN 978-91-526-3217-8.

2008 var det femtio år sedan ett beslut fattades som gav kvinnor rätt att bli präster i Svenska kyrkan. Med anledning av det har Verbums bokförlag gett ut en an-

tologi som både skall ge inblickar i debatterna om det kvinnliga prästämbetet före 1958 och utvecklingen som ägt rum sedan dess fram till nu. I boken medverkar elva kvinnor och tre män. Sju av kvinnorna och två av männen är präster i Svenska kyrkan. Åtta av kvinnorna är teologie doktorer, två dessutom docenter samt en professor emerita i historia. En av männen är professor emeritus i teologi.

Den nuvarande ärkebiskopen Anders Wejryd har skrivit förordet till boken. Han blickar inte bara bakåt utan ser även framåt med budskapet att ”vi behöver kvinnliga präster som ledare i kyrkan, som kyrkoherdar och biskopar!” (s. 6). Boken inleds med en uppsats av antologins redaktör Boel Hössjer Sundman, som ger en historisk översikt över debatterna fram till 1958. Sundmans tanke med antologin är att den skall stimulera till vidare forskning. Hon menar att ”märkligt nog finns det nästan ingen forskning om de prästvigda kvinnorna och deras betydelse för Svenska kyrkan” (s. 11).

Många av uppsatserna i boken uppehåller sig vid historiska betraktelser, både vad som hände före och efter 1958. En av de allra första svenska kvinnor som talat från en predikstol var Afrikamissionären Ida Granqvist. Hon höll ett anförande vid en missionskonferens i Nikolai kyrka i Örebro 1916. Detta ledde i efterhand till en hel del diskussioner och många reportage i tidningar om det som uppfattades som en unik kyrkohistorisk händelse. Redan 1911 hade Anna Howard Shaw, prästvigd i en metodistkyrka i England 1880, predikat i Gustav Vasa kyrka i Stockholm, men inte från predikstolen. Även denna predikan blev omtalad i tidningarna. Den tredje kvinnan som predikade i en svensk kyrka var författaren Ester Lutteman, också i Gustav Vasa kyrka, 1929. Denna gång skedde det på predikstolen, och fick påtaglig uppmärksamhet i tidningarna. Lutteman kände en stark prästkallelse och var nära lierad med kvinnorörelsen.

Redan 1923 föreslog en utredning, tillsatt 1919, att kvinnor skulle få tillträde till prästämbetet. En inskränkning som anfördes var att en kvinnlig präst bara kunde få tjänst i en församling där det redan fanns en manlig präst. Utredningens förslag avvisades emellertid av biskopsmötet. 1946 tillsatte regeringen en ny kommitté med uppgift att utreda och komma med förslag i frågan om att öppna prästämbetet för kvinnor. Utredningens förslag förelåg 1950. Majoriteten föreslog att kvinnor skulle kunna prästvigas men med en liknande inskränkning som föreslogs 1923. Mot denna inskränkning reserverade sig författarinnan Märta Leijon. Hon var politiskt aktiv inom bonderörelsen och var med om att

grundna Svenska Landsbygdens Kvinnoförbund, förkortat SLKF. Regeringsförslaget 1957, om att ge kvinnor tillträde till prästämbetet, gick på Märta Leijons linje. Kyrkomötet 1957 röstade för ett uppskov med att fatta beslut i frågan. Ett extra kyrkomöte 1958 beslöt enligt regeringens förslag med röstsiffrorna 69 för och 29 emot förslaget. Samtidigt infördes en s.k. samvetsklausul. Den innebar att män som inte ville samarbeta med kvinnliga präster hade rätt att vägra det. Klausulen upphävdes 1982.

Göran Lundstedt, som skildrat denna historiska utveckling, vill slå hål på den mytbildning som förekommit, att staten skulle ha ställt kyrkomötet 1958 inför ett ultimatum att svara ja. Istället vill Lundstedt visa på att beslutet genomfördes genom påtryckningar inifrån kyrkan själv. År 1960 vigdes de tre första kvinnorna till präster. De kvinnliga präster som vigdes under den första tiden var i stor utsträckning ogifta. 34 av de 55 vigda fram till 1970 var således ogifta. Därefter ökade andelen gifta; en del gifte sig med manliga präster. Det medförde en förändrad prästfruroll jämfört med tidigare.

En av författarna i boken som är kritisk till femtioårsfirandet eller högtidlighållandet av beslutet 1958 är prästen teol. dr Margareta Brandby-Cöster, prästvigd 1970. Det hon vänder sig mot är den s.k. samvetsklausulen. Kyrkoledningens beslut betraktas av henne som ett "svek" och en "skamfläck", två begrepp som teol. prof. Gustaf Wingren hade använt sig av inför kyrkomötet 1984. Samvetsklausulen kom enligt Brandby-Cöster i stor utsträckning att skada de första kvinnliga prästernas arbetssituation på ett markant sätt, medan kvinnoprästmotståndarna skyddades. I Göteborgs domkyrka förekom ingen kvinnoprästvigning förrän 1992. Beslutet 1958 "bör inte firas, men minnas!", inskräper Brandby-Cöster (s. 168). Kritiken gäller inte enbart beslutet 1958 utan också "män med makt" som fortfarande gör sig starkt gällande. Brandby-Cösters artikel är skriven i en aggressiv ton och utgör därmed en kontrast till flera av artiklarna, som är mer måttfulla i sin argumentering.

Teologidoktorand och utredare Maria Södling framför kritik mot det sista bandet av verket *Sveriges Kyrkohistoria* som utgavs 2005 med titeln Religionsfrihetens och ekumenikens tid. Detta band ägnar mycket liten uppmärksamhet åt vad kvinnliga präster har utträttat. "Ungefär 15 av bokens 400 sidor berör temat kvinnor som präster" (s. 188). I stället "figurerar diakonissor, syföreningar och missionärer" (s. 189), vilket irriterar Södling. Störst kritik får huvudförfattaren, professorn

i kyrkohistoria Ingmar Brohed, inte minst därför att kvinnoprästmotståndarna får en så framträdande del i framställningen medan kvinnorna osynliggörs. "Där förespråkare för kvinnliga präster citeras i korta avsnitt, oftast i löpande text, återges centrala motståndartexter i långa blockcitat" (s. 191).

En del av de kvinnliga prästerna som medverkar i boken skriver om egna erfarenheter. Lisa Tegby prästvigdes för Luleå stift 1971 och berättar om det stöd hon har fått både från kyrkans ledning och ute i församlingarna. Detta har varit betydelsefullt under hela hennes verksamhet. Hennes artikel är skriven i en klar positiv anda. Läsaren får märka prästens engagemang för den inre kallelsen att förkunna evangeliets budskap och hur den påverkats av den lågkyrkliga EFS-bakgrund som hon växte upp med i Norrland.

Elin Engström, som prästvigdes så sent som 2005, delger oss sina aktuella upplevelser i samband med prästtjänsten. Hon har dessutom per e-post intervjuat de prästrekryteringsadjunkter som finns i de tretton stiftet och har personligen mött rektorer för de tre prästutbildningsinstitutionerna i Sverige. En fråga gällde om kvinnliga prästkandidater i dag möter något motstånd på grund av sitt kön. Det förekommer numera knappast alls, åtminstone utåt sett. Däremot kan det ibland bakom ytan finnas en "tystnadens kultur" som man inte talar öppet om.

Etnologen Birgitta Meurling utförde i slutet av 1990-talet en intervjuundersökning bland kvinnliga präster gällande deras verksamhet och synen på den. De lägger vikt vid att vara professionella och tar sitt yrke på stort allvar. Det är viktigt att tänka på klädstil och yttre framtoning, eftersom detta ofta blir föremål för kommentarer från omgivningen. Det gäller bl.a. smycken och makeup, där de kvinnliga prästerna förväntas vara "lagom". De drar en tydlig gräns mellan arbete och fritid för att de skall kunna orka med arbetsuppgifterna. Informanterna har också i de flesta fall uppvisat en förstående attityd till dem som motsätter sig prästvigning av kvinnor.

Det har varit intressant att ta del av innehållet i denna bok som ger inblickar i många av de olika debatterna om kvinnors rätt till prästämbetet i Svenska kyrkan. För en kulturhistoriker är det extra intressant att få veta hur verkligheten har utformats för de kvinnliga prästerna, antingen det rör sig om material insamlat genom fältarbeten eller egna erfarenhetsberättelser från de kvinnliga präster som medverkat i boken. Ett nästa

intressant steg i forskningen vore att utföra fältarbeten som avser församlingsbornas syn på och förhållnings-sätt till de kvinnliga prästerna under de gångna femtio åren och fram till nu.

Anders Gustavsson, Oslo

Industriland. Tolv forskare om när Sverige blev modernt. Jan af Geijerstam (red.). Pre-miss förlag, Stockholm 2008. 306 s., ill. ISBN 978-91-85343-58-4.

Utställningen Industriland på Arbetets museum i Norrköping hör till mina favoriter. Den skildrar en tid av stora förändringar på ett mångsidigt och tankeväckande sätt som stimulerar till reflektion – samtidigt som där också finns starka och glada upplevelsedimensioner. Mer säger jag inte – annat än att jag rekommenderar alla som inte sett Industriland att göra ett besök på Arbetets museum.

Nu var det inte utställningen jag skulle skriva om här utan antologin *Industriland. Tolv forskare om när Sverige blev modernt*. Boken är kopplad till utställningen och har liksom den fokus på vad som i inledningen kallas den högindustriella epoken 1930–1980: ”Under dessa femtio år tog Sverige steget från utbredd fattigdom, stora orättvisor och sociala motsättningar till ett prisat demokratiskt välfärdssamhälle där staten och parterna på arbetsmarknaden under samförståndets banér fördelade de växande ekonomiska tillgångarna och människor fick tryggare arbetsplatser, bättre bostäder, utökad fritid och ett växande utbud av varor. Med utställningen vill museet ge kunskap och skapa förståelse för den egna historien”, skriver museidirektör Anders Lindh och ekonomhistorikern Maths Isacson i förordet. Där säger de också att antologin ”vänder sig till gymnasielärare, studerande vid landets folkhögskolor, högskolor och universitet, förtroendevalda inom organisationer samt en historieintresserad allmänhet”.

Boken har redigerats av industrihistorikern Jan af Geijerstam, som också skrivit det övergripande inledningskapitlet ”Sverige och den högindustriella epoken”. Kulturgeografen Tora Friberg låter oss därefter möta tiden på ett människonära plan, när hon återberättar ett samtal med sin mor, född 1920. Moderns livshistoriska berättelse levandegör hur tidens samhälleliga förändringar kunde återverka i det levda livet på det personliga planet under den aktuella perioden. I det följande kapitlet, ”Arbetets skiftande villkor”, placerar

Maths Isacson sedan in det människonära perspektivet i en reflekterande översikt över arbetets och arbetslivets förändring liksom de olika konsekvenserna för kvinnor, män och invandrare. Jenny Andersson, ekonomhistoriker, driver problematiseringen vidare i sitt bidrag ”Socialdemokratin, tillväxten och den sociala utslagningen”, som hon avslutar med att fråga ”vad vi ska med tillväxt till, om den inte leder till mänsklig välfärd?”. Den frågan får ytterligare en dimension i historikern Maija Runcis artikel ”De som inte fick plats – att hålla måttet”. Hon granskar där steriliseringslagens effekter för dem som bedömdes vara avvikande på grund av ras, kön eller brister i de fysiska eller psykiska förmågorna. Från 1935 till 1975, då lagen avskaffades, steriliserades ungefär 63 000 människor i Sverige.

Kvinnliga företagare hörde till dem som på andra sätt var marginaliserade, då inte minst av forskningen, menar ekonomhistorikern Therese Nordlund i kapitlet ”Kreativa kvinnor – om kvinnligt företagande under 1900-talets förra hälft”. Efter en översikt över hinder och möjligheter presenterar Nordlund i närbild några av tidens kvinnliga entreprenörer och deras företag.

I ett av bokens kortaste kapitel ger historikern och arkivchefen Lars-Erik Hansen en koncentrerad framställning av Sveriges förändring: ”Den unika immigrationspolitiken – från utvandrar- till invandrarland.” Kapitlet är kort, ja – men just därför imponerande innehållsrikt, inte bara genom texten utan också genom de välvalda diagrammen och modellerna som åskådliggör förändringen på ett dynamiskt, tydligt och lättillgängligt sätt.

Kulturgeografen Irene Molina diskuterar boende-frågan och dess förändring över tid utifrån klass, kön och etnicitet i artikeln ”Segregation – eller den svenska bostadsförsörjningens paradoxer”. Framställningen är både saklig och problematiserande samtidigt som den också är intresseväckande genom sina polemiska övertoner, exempelvis i formuleringen ”Sverige har helt enkelt inte gjort upp med sitt rasbiologiska förflutna och att tro att rashygienism är en avslutad epok i svensk historia skulle vara något naivt”. Citatet är ryckt ur sitt sammanhang, ja, men uppmanar till reflektion och diskussion, vilket inte är oviktigt med tanke på den vida läsekrets *Industriland* vänder sig till.

Filmvetaren och arkivchefen Pelle Snickars bidrag, ”Det medialiserade samhället”, är viktigt för förståelsen av perioden. Tillkomsten och utbredningen av radio, film och tv i olika former, med olika målsättningar och olika användning tillhör det nya som är viktigt för förståelsen

av tiden, både på en övergripande samhällelig nivå och i människors vardag. Här markeras också betydelsen av andra världskriget, som tillsammans med första världskriget var viktiga brytpunkter i samhällsförändringen, inte bara i de krigförande länderna utan också i ett neutralt land som Sverige. Ett annat mediaperspektiv ges av Maria Sundkvist, barnforskare och pedagog. Hon skriver om "Bilden av barndomen i 1950-talets Sverige" utifrån 1955 års barn- och ungdomsböcker, som hon menar inte avspeglar ett då samtida Sverige i bred bemärkelse utan ett Sverige "där samtidens medelklassvärderingar utgör normen".

Idéhistorikern Erland Mårals bidrag, "Synen på natur och miljö under den höginguistriella epoken", ger viktiga, övergripande och intressanta perspektiv på miljöfrågorna i vid bemärkelse under en längre tidsperiod. För mig hör Mårals kapitel nära samman med den avslutande artikeln, "Det industriella tjänstesamhället", av historikern och arkivchefen Lars Ilshammar, som både sammanfattar och problematiserar inte bara samhällets förändring utan också välunderbyggt kritiserar forskares etiketteringar och gränsdragningar i form av förenklade epoketiketteringar som t.ex. talet om övergång från ett industrisamhälle till ett tjänstesamhälle, informations-samhälle, postindustrialism och postmodernism. Ilshammar hävdar, att många tjänsteföretag i praktiken styrs av industrialismens logik och får i sitt avslutande stycke sista ordet vad gäller *Industriland*: "Medan fabriken skorstenar slutat ryka och arbetsstyrkan vandrat iväg för att bli kommunikatörer i de nya kunskapsföretagens kontorshallar består de industriella relationerna. Bruket lever, trots rykten om motsatsen."

I den här presentationen av *Industriland* har jag kort tagit upp alla de olika bidragen från bokens början till dess slut. Jag är imponerad av hur antologin, med få undantag, hänger ihop, trots olika infallsvinklar. Det ena kapitlet leder över till det andra, utan att det skrivs läsaren på näsan. I stället dominerar min egen läsupplevelse av att de olika kapitlen inte är separata artiklar utan delar i en sammanhängande text. Boken är skickligt tänkt, planerad och redigerad. Författarna skriver populärvetenskap av högsta märke – vetenskap förmedlad i god språkdräkt. Självklart håller jag inte med om allt som sägs i *Industriland*. Jag kan framföra negativ kritik på vissa punkter och ta upp andra till diskussion – men också det tillhör antologins styrkor. För det måste vara det som är avsikten. Det är svårt att förmedla en läsupplevelse, men det är bara att hoppas att alla de målgrupper som nämns i förordet läser och använder sig av de

kunskaper och tankar som boken förmedlar – och att universiteten inte förleds av ordet "populärvetenskap" till att inte använda boken som kurslitteratur. Där behövs den också, inte minst i mitt eget ämne etnologi.

Birgitta Skarin Frykman, Göteborg

Jonas Frykman och Kjell Hansen: *I ohälsans tid. Sjukskrivningar och kulturmönster i det samtida Sverige*. Carlsson Bokförlag, Stockholm 2009. 235 s., ill. ISBN 978-91-7331-217-2.

Mot slutet av 1990-talet började antalet sjukskrivningar i Sverige att skjuta i höjden. En topp nåddes 2004 och sedan dess har det skett en gradvis minskning. Från början kopplades ökningen samman med de hårdare kraven i arbetslivet som följde på 90-talskrisens neddragningar, inte minst inom den offentliga sektorn. I den offentliga debatten talades om långtidssjukskrivningar till följd av en allt mer pressad arbetsmiljö och om rehabiliteringsinsatsernas tillkortakommanden som gjorde att de sjukskrivna kom i kläm.

Några år in på 2000-talet förändrades plötsligt tonläget. Nu riktades inte längre blicken mot de sjukskrivnas villkor. I stället var det nu samhällets kostnader för sjukskrivningarna som tilldrog sig uppmärksamhet. Var det kanske så att folk fuskade? Var inte det stigande antalet sjukskrivningar bara ett uttryck för bortklemade svenskar som behövde allsköns dalt och fruktstund för att orka gå till jobbet för att sedan sjukskriva sig om chefen sa ifrån? Den sjukskrivne bytte nu position från offer till fuskare.

Sjukskrivningarna framstod nu inte bara som en viktig politisk fråga, utan också som en intressant forskningsfråga. Från medicinskt och hälsovetenskapligt håll hävdades att visst spelade arbetslivets hårdare villkor en roll, men kunde knappast ensamt förklara den snabba ökningen. Generellt kunde man snarast peka på en trendmässig förbättring av flertalet av de indikatorer som brukar antas påverka befolkningens hälsa. Det var således en på det hela taget ganska frisk befolkning som blev sjukare.

Ytterligare en förbryllande omständighet var sjukskrivningarnas geografiska spridning. Ökningen av sjuktalet fördelade sig inte jämnt över landet, utan vissa regioner och platser föreföll mer "drabbade". Inte heller var det i storstadsregionerna, där stressen kunde förväntas vara värst, som ökningen var störst. Nej, ökningen

kunde snarare kopplas till landsbygd och mindre orter. Hur hängde detta ihop?

Etnologerna Jonas Frykmans och Kjell Hansens bok *I ohälsans tid* är sprungen ur denna debatt och producerad inom forskningsprojektet "Trygghetens variationer", som finansierades av Försäkringskassan, den statliga myndighet med huvudansvar för frågan.

Frykmans och Hansens uppdrag är att förstå sjukskrivningarnas platsbundenhet och de regionala skillnaderna. Hur kommer det sig att man är så pass mycket mer sjukskriven i Norrlands inland än i t.ex. Småland? Författarnas utgångspunkt är att svaren måste sökas i det lokala kulturella sammanhanget. Sjukskrivningarna handlar således inte primärt om ohälsa i någon snäv medicinsk mening, utan snarare om plats, lokala kulturmönster och en lokalt framvuxen praxis i relationen mellan brukare, försäkringssystem och dess funktionärer. Frykman och Hansen talar i sammanhanget om skillnader i fråga om sjukskrivningskultur.

Undersökningen är upplagd som en komparativ studie mellan fem orter. Två av dem, jämtländska Strömsund och Östersund, ligger i en region med höga sjuktal medan det omvända gäller för småländska Nässjö, Gislaved och Mullsjö.

Hansens och Frykmans arbetsmetod har varit att, som de uttrycker det, "dyka ner i livet" på de fem orterna för att förstå hur attityder och värderingar är rotade i det vardagliga livets göranden i arbete och fritid. Tyngdpunkten kom att utgöras av intervjuer med personer som antogs ha kunskap om sina samhällen och samtidigt någon uppfattning om den lokala ohälsoproblematiken. Kommunpolitiker, personal på försäkringskassor och arbetsförmedlingar, läkare och sjuksköterskor, hälsoplanerare och andra funktionärer inom kommunala verksamheter gavs möjlighet att ge sin bild av relationen mellan platsens kulturella mönster, invånarnas hälsotillstånd och sjukskrivningssiffrorna.

Fram träder porträtt av fem på många sätt olika samhällen och kanske framförallt av två skilda regioner i dagens Sverige. I ett Småland präglad av lönearbetets kultur beskrivs det något konformistiska och folkhemsaktiga Nässjö och ett Gislaved präglad av kulturell och religiös mångfald, ett integrerande föreningsliv med utrymme för "god annorlundahet" och samtidigt en plats där "att vara samhällsmedlem var detsamma som att vara indragen i en arbetsgemenskap". I den kyrkliga och föreningstätta pendlarkommunen Mullsjö sköter kvinnorna hem och familj medan männen arbetar.

På alla dessa tre platser finner författarparet skäl att

tala om en generell tillit och ett grundläggande förtroende för samhället som kommer till uttryck i det dagliga görandet. De sociala kostnaderna för att avvika från arbetets norm är för höga. Att göra sig beroende av bidrag kostade helt enkelt för mycket anseende. I Mullsjö gick inte den sjukskrivne ut på byn.

Drygt 70 mil norrut, i Östersund och framförallt i Strömsund, finner man något annat. Här har lönearbetet vare sig samma historia eller normativa kraft. Säsongs- och kombinationsförsörjning parad med en utvecklad informell ekonomi och därtill hög arbetslöshet präglar invånarnas hållning till både arbete och bidrag. Normen att "göra rätt för sig" är stark, men inte nödvändigtvis genom lönearbete. Den arbetslöse var inte sysslös och den sjukskrivne behövde knappast riskera social marginalisering.

De regionala variationerna i sjukskrivningspraxis måste enligt Hansen och Frykman förstås i termer av kulturella olikheter. Därför vore det ett misstag att på något enkelt sätt se institutioner som försäkringskassa, vårdcentral och arbetsförmedling som företrädare för en nationell och enhetlig praxis. Snarare rör det sig om en anpassning där dessa institutioner blir till platser för den lokala kulturens förhandling och uttolkning.

Vad kommer man då fram till? Inte överraskande visar sig de småländska miljöerna rymma en rad faktorer som verkar återhållande på benägenheten att sjukskriva sig och göra sig beroende av bidrag i allmänhet. I Jämtland finner man närmast det motsatta i en kultur som handlar om särprägel, individualism och ett liv på långt avstånd från centralistiskt inflytande. Här har man en "kultur som satt upp egna regler för allas välmåga", skriver författarna, där det ingår i förutsättningarna att använda sig av samhällets institutioner för att lösa lokala problem. Smälänningen skäms för att vara sjukskriven – inte jänten.

Frykman och Hansen argumenterar övertygande och effektivt. Ibland faller dock bitarna allt för enkelt på plats och det hade inte skadat om de bråkat lite mer med sitt eget perspektiv. Generaliseringarna blir ibland väl yviga och ett vagt och oprecist "man" används flitigt när vanor och värderingar på en plats ska beskrivas: sådan är "man" i Småland, så tänker "man" i Jämtland. Befolkningarna på de undersökta orterna framställs som påfallande homogena och enhetliga, precis som de lokala kulturer de identifierar. Fann Frykman och Hansen aldrig något som bröt av, som stack ut, störde eller rörde till kan man undra?

Att avgränsa undersökningar är förstås nödvändigt,

men man kan ju diskutera urvalet av intervjupersoner i undersökningen. Om man ska "dyka ned" i ett samhälle för att undersöka benägenheten att sjukskriva sig, kan det vara på plats att redovisa varför man valt att inte tala med dem det gäller, invånarna och de sjukskrivna, utan enbart med funktionärer av olika slag.

Kanske har detta val med uppdragets utgångspunkt att göra. Utan att direkt deklarerat detta, så gör Frykman och Hansen myndighetsperspektivet till sitt eget och tar en outtalad utgångspunkt i att sjukskrivningar är problematiska och att skötsamt lönearbete är något gott. Det är förstås inte en orimlig utgångspunkt, men den bör klargöras för läsaren.

Sammantaget är *I ohälsans tid* en intressant, tankeväckande och välskriven bok som genom sitt ämne kommer att läsas långt utanför den kulturvetenskapliga kretsen. Så är den också ett gott exempel på vad en samhällsrelevant etnologi kan bidra med när den tar plats där annars i stort sett enbart medicinsk och statistiskt inriktad samhällsvetenskap återfinns. Sådana insatser behöver svensk etnologi förmodligen mer av.

Mikael Eivergård, Östersund

Globala familjer. Transnationell migration och släktskap. Marita Eastmond och Lisa Åkesson (red.). Gidlunds förlag, Hedemora 2008. 319 s. ISBN 978-91-7844-743-5.

Studier om familj och släktskap kanske kan betecknas som antropologens främsta studieobjekt. I den omfattande volymen *Globala familjer. Transnationell migration och släktskap* vill redaktörerna, socialantropologerna Marita Eastmond och Lisa Åkesson, bjuda in till nya och uppfriskande analyser av vad familj och släktskap kan innebära i en global värld.

Det nya är sättet att förstå migration. I inledningskapitlet ställs klassiska teorier om migration och integration på ända när en diskussion om transnationalism och diaspora förs in. Lite förenklat kan man säga att teorier om migration och integration har utgått från att migration sker från punkt a till punkt b och att integration därmed rör sig om dels en separationsprocess från det gamla landet, dels en assimilationsprocess i det nya landet. Dessa processer kan ta flera generationer innan de som migrerat faktiskt blir en del av det nya landet. Sådana teorier utgår från en "nationsmetodologisk" utgångspunkt, dvs. att migrationen sker från en nation till en annan och att separation och integration handlar

om att frångå eller uppgå i en ny nationalitet, med allt vad det innebär i form av såväl politik, juridik som kultur.

Genom att föra in begreppet transnationalism och ändra utgångspunkten och flytta fokus från migration mellan nationer till att handla om migration genom nationer där familj och släktskap är utgångspunkt snarare än nationalitet, ruckar kapitelförfattarna på vår förståelse av migration. Migrationen avslutas inte bara för att man anländer till ett nytt land. En och samma familj kan spridas över ett antal länder, de kan förflytta sig fram och tillbaka ett antal gånger mellan länder och framför allt, familj och släkt har en överordnad roll gentemot det nationella.

I inledningskapitlet introduceras begreppen familj, global, transnationell och det ges en översikt över de viktigaste teorierna kring transnationalism och hur forskningsläget ser ut. Forskningsperspektivet har sina rötter i främst amerikansk sociologi, som förutom att ifrågasätta hur migration ska förstås också har intresserat sig mycket för i vilken utsträckning migranter blir transnationella och under vilka betingelser de blir det. Sammanfattningsvis har amerikanska sociologer konstaterat att "långt ifrån alla migranter kan sägas vara transnationella om man med det menar att de har ett regelbundet och varaktigt engagemang i sina ursprungssamhällen" (s. 14). Engagemanget varierar t.ex. beroende på kön, samhällsklass och generation och ålder.

Syftet med boken *Globala familjer* är att gå ett steg vidare och undersöka vilka praktiker som binder samman släktingar över tid och rum och vad dessa praktiker betyder för de inblandade. I kapitlet problematiseras hur bl.a. praktiken att ekonomiskt stödja sina släktingar i hemlandet, eller att få socialt stöd av släktingar i hemlandet vid en skilsmässa, uppfattas och betyder olika saker för unga, gamla, barn, män och kvinnor. Det är de upplevda vardagliga dimensionerna av transnationella familjer som kapitelförfattarna vill problematisera. Därigenom menar de att de bryter delvis okänd mark (s. 15).

Kapitlet i boken utgår från olika nationaliteter och behandlar olika aspekter av familjeliv och transnationella relationer. I Marita Eastmonds kapitel Familjens välfärdsprojekt analyseras hur flyktingfamiljer från Bosnien-Hercegovina bygger upp familjelivet kring gemensamma välfärdsprojekt, där huset intar en central roll. Karin Norman skriver om Kosovoalbaners släktskapsrelationer och fokuserar särskilt svärmors roll och hur den förskjuts genom migration. Maria Eriksson Baaz problematiserar kongolesiska familjers transnationella

utbyte i form av ekonomiska och materiella resurser, men också mentalt. Baaz skriver: "Även om det finns ett visst mått av utanförskap även i förhållande till Kongo, skapar familjebanden till Kongo en positiv självbild som fungerar som en viktig motkraft till den rasism man möter i det svenska samhället" (s. 113). Baaz berör här något viktigt som kommer lite i skymundan för bokens tema transnationalism, nämligen relationen till det nya landet och människorna där. I flera kapitel har författarna lagt ned omsorg på att beskriva situationen i ursprungslandet och vad som föranledde migrationen. Situationen i motagarlandet berörs däremot i mindre utsträckning. Min tanke är att det hänger ihop: migration, transnationella relationer och integration. Det är naturligtvis svårt att i en och samma bok greppa helheten samtidigt som man ska introducera nya perspektiv och teorier, men det är en utmaning att ta med i andra sammanhang.

Charlotte Melander är kanske den som mest utvecklar en diskussion om hur bemötande och attityder i det nya landet påverkar migranternas vardag. I intervjuerna med somaliersvenskar finns återkommande berättelser om hur somalier lyckas i andra länder, Storbritannien och USA, medan de inte gör det i Sverige. Migration bort från Sverige och en arbetsmarknad som ger somalier små möjligheter är därför ett ständigt återkommande tema i intervjuerna (s. 137). Känslor av exkludering är således viktiga faktorer för de intervjuade somaliersvenskarnas vardagliga strategier.

Sara Johnsdotter skriver också om somaliersvenskar och tar upp det något mer kontroversiella ämnet "dumpning" av barn. Johnsdotter har en omfattande genomgång av familjebegreppet och jämför de somaliska familjernas syn på barn med västerländsk tradition. Hon mejslar fram intressanta "krockar" som kan uppstå t.ex. när svenska myndigheter ska utgå från barnkonventionens artikel om "barnens bästa" i hanteringen av somaliska familjers barn. Här blir etnocentriska synsätt och oförståelse för att människor tänker och agerar på olika sätt tydligt. Intressanta är också frågorna som Johnsdotter ställer i relation till barnuppfostran: Vad är målet med socialisationen? Till vilken sorts personer vill vi uppfostra våra barn? Det är frågor som jag tror är viktiga att diskutera inom allt praktiskt arbete som berör barn och fostran, från skola och barnomsorg till socialtjänst.

Efter det följer ett kapitel av Mikkel Rytter som diskuterar konsekvenserna av den danska äktenskapslagen nr 365 som antogs sommaren 2002. Han har intervjuat och följt ett antal danskpakistaniska äktenskapsaspiranter.

Förutom att Rytter kritiskt diskuterar lagstiftningen, dess uppkomst, utfall och konsekvenser i siffror får vi i kapitlet lära känna en ganska hopplös situation för danskpakistanier, som måste flytta till Sverige för att kunna gifta sig. Regler för hur mycket man måste vistas i de olika länderna för att kunna räknas som boende där gör att "äktenskapsmigranter som väljer att tillbringa mycket tid hos sin familj i Danmark kommer att ha en 'semilegal' status" (s. 191).

Annika Rabo anknyter till Rytters frågor kring familjerättsliga lagar och människors praktik i sitt kapitel, där hon ger sig in i en principiell fråga, nämligen i vilket avseende ett land som kallar sig mångkulturellt kan ha ett enhetligt familjerättsligt system? Frågan är inte retorisk utan problematiserande. Rabo beskriver hur en självklar eller tyst förståelse bland de intervjuade assyrierna/syrianerna var att:

De ser sig själva som en hotad kristen minoritet – ut-satta och förföljda på grund av sin religion – i "hem-länderna" Syrien, Turkiet och Libanon. Äktenskap inom gruppen har utgjort själva grunden för etnisk-religiös överlevnad. Samtidigt har dessa äktenskap naturligtvis stärkt gränserna mot andra etniska och religiösa grupper. Hur skall gränsen bevaras idag i Sverige med helt andra rättsliga regler och kulturella föreställningar i majoritetssamhället? (s. 221f.).

Rabo diskuterar hur det i Syrien finns en officiell familjerättslig pluralism, men inte i Sverige, där alla medborgare, oberoende av religiös och etnisk hemvist skall följa samma lagar. Sådana principfrågor om exempelvis skillnader i familjerätt i olika länder har en given plats i diskussionen om transnationella familjer. Precis som Rytter visade i sitt kapitel sätter olika länders rättssystem minst sagt käppar i hjulet för bevarande/vidareförmedling av familjemönster och syn på äktenskap.

I Erik Olssons kapitel ifrågasätts teorin om migration från punkt a till b i hans analys av hur chilenska familjer kämpar med att etablera sig på bästa sätt, än i Sverige, än i Chile. För många innebär det att familjer splittras men också att många flyttar fram och tillbaka.

Ann-Catrin Emanuelsson undersöker kurdiska kvinnors position i transnationella familjer och lyfter därmed upp en viktig dimension, nämligen att migration, transnationella nätverk och integration många gånger sker på olika villkor beroende på kön. Det är en dimension som alltför ofta glöms bort eller uppfattas som ett specialpår. Precis som migration har tenderat att förstås

som en enkelriktad engångsföreteelse från punkt a till b, har ”migranten” underförstått (outtalat) traditionellt varit en man.

I sista kapitlet får läsaren bekanta sig med den kapverdianska diasporan i Sverige. Det är Lisa Åkesson som genom intervjuer bland kapverdianer analyserar familj och tillhörighet ur ett generationsperspektiv. Åkesson tar också upp en diskussion om hur retoriken kring andra generationens invandrarungdomar i Sverige nästan alltid handlar om problem av olika slag. ”Däremot belyses sällan det faktum att de allra flesta av migranternas barn växer in i en välanpassad vuxentillvaro som medborgare, arbetstagare och föräldrar.” Dessutom har dessa, visar Åkesson i likhet med Baaz kongoleser, det andra landet och dess människor, kultur och historia som en krona att bära på sina huvuden.

Trots mångfalden skribenter och teman finns det tre grundläggande utgångspunkter som återkommer i varje kapitel och som utgör en upprepning.

För det första är det utgångspunkten för studieobjekten i varje kapitel. Det handlar om en viss nationalitet, kroater, kapverdier, somalier, chilensare osv. Det gör att det nationella får en mycket framträdande roll och betydelse av nästan essensialistisk art, underförstått, en viss nationalitet genererar särskilda kulturella praktiker och synsätt på familj.

För det andra innehåller varje kapitel en begreppsdefinition av familj. Definitionen som inte är densamma men likartad i de olika kapitlen haltar lite eftersom den i allmänhet nyanserat beskriver hur den utvalda nationella gruppen ser på och beskriver familj, medan ”familj” i mottagarlandet, underförstått hur ”vi” (sic!) i Sverige som en del i västvärlden ser på familj, är något helt annat. Faktiskt känns det som en ganska tröttsam upprepning av modernitetsteoretikers uppdelning mellan hur ”traditionella samhällen” och ”moderna samhällen” ser på familj.

För det tredje kan migranterna i samtliga kapitel på ett eller annat sätt kategoriseras som ”ofrivilliga migranter”. De har varit tvungna att lämna sina hemländer av olika skäl: krig, politiska konflikter och fattigdom. Dessa dimensioner av migrationen fångas i inledningen genom begreppet otrygghetens geografi (s. 16). Kategorin ”privilegierade migranter”, dvs. studenter, anställda vid internationella företag eller andra som migrerar t.ex. på grund av karriärmöjligheter, problematiseras inte.

Sammantaget gör dessa tre dimensioner att bokens kapitel får en viss träghet över sig plus att man som läsare får en känsla av att läsa om ”de andra”, vilket

ibland nästan blir obehagligt när beskrivningar av olika nationella grupper närmar sig exotisering.

Samtidigt kan man vända på mina synpunkter och säga att för det första kan man inte komma ifrån det faktum att bakgrunden till varför människor migrerar i hög grad beror på tillståndet i det land, den nation, man flyttar från. På ett gediget sätt sätter också de olika kapitelförfattarna in läsaren i den studerade nationella gruppens situation. Hur var situationen i hemlandet, när började migrationen, hur har den utvecklats över tid osv.? Det visar att det inte är möjligt att diskutera somaliers och chilensares praktiker för transnationalism som om den vore samma och därmed är urvalet av specifika nationella grupper relevant.

För det andra speglar förmodligen begreppsdiskussionerna om familj och släktskap vad de tillfrågade forskningspersonerna har svarat. I Erik Olssons kapitel Familjens plats. Återvandring bland chilenska familjer, problematiseras detta. I intervjuer med unga chilensare finns ett förvånansvärt stort intresse för och tilltro till familj och rötter, något Olsson inte riktigt känner igen från sina många och genom åren långa studier av chilenska migranter i Sverige. En teori är att ungdomarnas synsätt och möjlighet att uttrycka sig färgas av det s.k. mångkulturella samhällets retorik som betonar betydelse av kultur och ursprung. Hur detta går till och vad det innebär att mångkulturell retorik omsätts till praktik är en generell fråga som skulle vara intressant att undersöka mer.

För det tredje så speglar förmodligen bokens bidrag rådande migrationsforskning i Sverige idag och där har s.k. ”privilegierade” grupper fått lite utrymme, plus att det kanske är som bokens redaktörer skriver i inledningskapitlet, det är ett delvis utforskat fält där boken kan ses som ett slags pionjärbete i svenska sammanhang.

Avslutningsvis kan jag konstatera att boken fyller en lucka inom forskningen genom fokus på familjeliv och vardaglig praktik och erfarenhet av migration. Vetenskapligt känns den inte särskilt revolutionerande, men för personer som arbetar praktiskt med eller utbildar sig till att arbeta med ”globala familjer”, forskollärare, lärare, socialarbetare, poliser, sjukvårdare m.fl., är boken lärorik. Det är nyttigt att få inblick och teorier om hur andra än man själv tänker, tycker och gör. På olika håll i boken ges också nycklar som kan leda till utvecklande och kreativa diskussioner om synen på migration, barn, äktenskap, familjeliv och inte minst integration. Med utgångspunkt i en förståelse för transnationalism och de band som förenar människor och kanske betyder

allra mest i en global värld är det möjligt att ställa nya frågor om integration bortom språkkrav och ”svensketstest”.

Kristina Gustafsson, Lund

Förgängligheter. Åtta essäer. Mikael Askander (red.). Sekel Bokförlag, Lund 2009. 156 s., ill. ISBN 978-91-85767-30-4.

Idén är denna. Man tar ett ord med lyskraft, semantisk rymlighet och rika associationsmöjligheter och utser det till temat för en antologi. Därefter ber man ett antal lämpade skribenter med olika bildningsgång och intellektuella erfarenheter att närma sig ordet på det sätt som de tycker passar dem bäst. Resultatet blir i det gynnsamma fallet något på en gång sammanhållet och finfördelat, något som balanserar det koncentrerade och det expansiva; en harmoni som påminner om den som ett fyrverkeris alla färgsprakande explosioner bildar. Mellan ljusformationerna härskar mörker, men den som klagar över det har inte förstått vitsen med fyrverkerier.

Idén är inte ny. Den prövas då och då och har, tror jag, en särskild plats i vänbokens genre. De gånger jag själv bjudits in på ett sådant kalas har det i alla fall rört sig om vänböcker. Tanken på dessa tillfällen aktiverar en viss serie minnen som inte är särskilt angenäma. De kretsar kring de kallsvettsalstrande ansträngningarna att få det att se ut som om mitt bidrag verkligen har något viktigt gemensamt med det där ordet. Den mycket krystade argumentation för detta som jag då ibland utvecklat gör mig idag förlägen. Och gjorde mig nog, om sanningen ska fram, ännu mera förlägen då.

Förgängligheter är alltså det ord som håller samman den här antologin. Den ger inga intryck av att vara framfödd i kallsvett. De olika bidragen fogar sig väl till det gemensamma ämnet, helt utan krystad argumentation, och bildar tillsammans något som liknar den där avvägningen av koncentration och expansion.

Man kan inte låta bli att grubbla över vad det kan bero på. En förklaring kan förstås vara att författarna tillsammans och under en längre tid låtit sina tankar dröja vid det förgängliga. En annan är att ordet förgänglighet lämpar sig bra i ett sådant här sammanhang. Det är både suggestivt och mycket stort. Allt, möjligen med undantag för förgängligheten själv, är förgängligt. Eller, som det står i de rader som inleder boken, ”allting förändras, se där det enda som egentligen inte förändras!”.

Här finns, minst sagt, ett övermått av möjliga vägar att leta sig fram utan att man därför förlorar kontakten med dem man började sin färd tillsammans med.

Författarna är alla humanister vid Lunds universitet. De hör hemma i ämnena litteraturvetenskap, historia, etnologi, konstvetenskap, filmvetenskap, musikvetenskap och genusvetenskap. Deras artiklar har ingenting – t.ex. teoretiska tankegångar, en diskussion om förgänglighetens innebörder, inspiration från någon framträdande förgänglighetstänkare (vem nu det skulle vara) – mera gemensamt än själva ordet förgänglighet och ett allmänt humanistiskt perspektiv. Friheten är stor och artiklarna behandlar så vitt skilda företeelser som samtida tysk film, händelsefattiga dagböcker i det lundsiska Folklivsarkivet, teveserien ”Six Feet Under” och en berlinsk luftskyddsunker och dess efterkrigstida öden.

Författarna förenas av sin delaktighet i HEX, Humanistisk EXperimentgrupp vid Lunds universitet. Denna gemenskap av tvärvetenskapligt engagerade humanistiska forskare ägnar sig, enligt bokens omslagsflik, åt att ”experimentera med samarbetsformer och gestaltning av forskning”. En sådan ambition är viktig och angelägen, tycker jag. På detta område, kanske främst gestaltningen av forskning, finns tjocka lager av slentrian som behöver experimenteras sönder. Men just för att jag tycker att detta skulle vara en välgärning kan jag inte sluta att fundera över vad experimentet den här gången bestod i. Samarbetsformen kan det ju inte vara, den är ju som sagt väl inarbetad. Men knappast inte heller gestaltningen. Artiklarna – av förlaget benämnda ”essäer” – är av två slag: betraktelser över och kortare studier av någon av förgänglighetens former. Med något undantag är det språkliga uttrycket fint men utan att därför bryta med det akademiskt välkända. Det samma kan man säga om andra formaspekter: argumentationsordning och -stil, förhållandet mellan empiri och läsfrukter, berättarsubjektets utseende och beteende bl.a. Här bedrivs yrkeskunnigt akademiskt hantverk, men knappast något experiment.

Det fruktlösa letandet leder till en smått irriterad och elak tanke: kanske går experimentet ut på att se vilka reaktionerna blir när man ger ut en bok som är... inte helt färdig. Intrycket av artiklarna är nämligen att de utgörs av sidospår, utlöpare och vilopausar från större projekt som binder upp huvudparten av författarnas energi och koncentration. Man tycker sig se testballonger gå till väders och ny forskningsterräng rekognosceras. Det betyder inte att artiklarna är ointressanta. Ofta erbjuder de fångslande och ibland breda vyer över områden som man

inte visste så mycket om. Ett exempel är Robert Willims artikel om romantiseringen av övergivna fabriker.

Men konsekvenserna för den analytiska intensiteten är tydliga. Det är endast sällan som författarna kopplar mer avancerade grepp och borrar sig ner till de insikter som finns på djupet. Det gör att boken ger ett aningen lättviktigt intryck och det är förstås synd. För man hoppas väl ändå på mer när man börjar läsa en bok, än att få ett antal intressanta forskningsområden beskrivna för sig. Det finns så många böcker och när man tvingas prioritera väljer man de som erbjuder en mest. Och jag tror att de böckerna kännetecknas av att författaren gjort allt som han eller hon förmår för att undersöka det valda ämnets alla dimensioner.

Men det finns undantag från det som väckt anmäla-rens gnällighet. Ett är Frans Mossbergs diskussion av förgänglighetstemat i Bob Dylans låtar. Här förenas djup och bredd på ett kraftfullt och kompetent sätt. Framställningen ger en god överblick över (de ofta av Dylan själv förfärdigade bilderna av) Dylans ombytliga liv och gärning. Men den är samtidigt analytiskt driven och med hjälp av främst musikologiska och litteraturvetenskapliga metoder tränger författaren genomgående under den rent återberättande nivån. Ett annat undantag utgörs av det som Max Liljefors berättar om förgänglighet och förstörande i 1900-talskonsten. Här finns översiktlighet och kronologisk ordning och reda, men samtidigt också en initerad diskussion av en konstnärlig idéutveckling.

Till undantagen vill jag också delvis räkna Maria Nilssons artikel om blomsterarrangemang, dvs. det estetiska ordnandet av det som snart ska vissna bort. Dock är den i ett viktigt avseende ofärdig. Den hade krävt en sista och noggrann språklig och stilistisk genomgång. Men om man lyckas bortse från detta får man ta del av en rad fyndiga tankar, gjorda på basis av en inte särskilt omfattande men ändå lyckad materialinsamling. Mitt oförstående för det fenomen som studeras, alltså fixandet med blommor, får nog sägas vara ganska omfattande. Men när Maria Nilsson anlägger ett historiserande genusperspektiv på det går det successivt upp för mig i vilken förskräckande grad mitt oförstående är manligt.

Det är en typ av insikt som brukar ge sig till känna när humanistisk forskning fungerar som bäst. Det finns flera sådana i den här antologin, men ännu flera ställs endast i utsikt. Den som är nyfiken på de senare får ställa in sig på att vänta tills författarna får tid att låta dem framträda i helfigur.

Magnus Berg, Göteborg/Norrköping

Samlade visor. Perspektiv på handskrivna visböcker. Gunnar Ternhag (red.). Kungl. Gustav Adolfs Akademien för svensk folk-kultur, Uppsala 2008. 259 s., ill. ISBN 978-91-85352-78-4.

Föreliggande gedigna antologi innehåller tretton artiklar, som förutom en i efterhand införlivad, bygger på ett urval av föredrag som hölls på ett öppet symposium i Stockholm, 6–7 februari 2008. Elva av texterna är skrivna på svenska, en på danska samt en på norska. Symposiet gick under samma namn som boken och arrangerades av Svenskt visarkiv och Kungl. Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur. Vid mötet medverkade forskare och ämneskunniga inom olika humanistiska discipliner med syfte att konferera om den *handskrivna visboken* som fenomen och artefakt och presentera olika forskningsinriktningar som angav ämnet; tre interna seminarier vid Svenskt visarkiv föregicks av symposiet.

Antologins inledande text är en introduktion av Gunnar Ternhag till de handskrivna visböckernas historia. Han för en diskussion kring terminologi och avgränsningar och ställer frågan om vad som egentligen är en dylik bok. Samtidigt som en visbok naturligtvis bör innehålla visor, i allmänhet text utan noter, understryker han även annat som påträffas i form av noteringar, teckningar och annan kuriositet i marginaler och på pärmar. Författaren menar att forskning påvisar att historiskt sett har de senare visböckerna mer övergått till att spegla individer, när de tidigare i högre grad reflekterade sociala grupper. För denna insikt ger han tribut till Sven-Bertil Janssons forskning om visböcker från olika epoker. Ternhag resonerar dessutom kring metod och kontext och redogör för vad antologins olika författare har för förhållningssätt till sådana begrepp. Artikeln inleds med en inramning där författaren livligt beskriver eleven Anders Örn skrivande i en visbok vid soldatskolan i Gävle 1899. Örn återkommer längre fram i boken i ytterligare en artikel av Ternhag.

I den andra artikeln, som är skriven av Margareta Jersild, undersöks Jacob Gravers versifierade dagbok. Gravers bok innehåller poetiska stycken som med få undantag är unika. Texterna är tillkomna 1759–63, både skapade av honom och i andra fall av medlemmar av hans familj och umgänge. Graver (1708–79) var av holländsk släkt och verkade som affärsman i Stockholmsområdet. Tidigare har versboken studerats av Magnus von Platen (1963) ur ett litteraturvetenskapligt perspektiv,

men Jersild behandlar boken ur ett musikvetenskapligt perspektiv. Hon är intresserad av vilka melodier som sjungits till texterna och tack var att Graver angivit flera sådana får vi en bild av vilka melodier som användes till parodivisor under föreliggande tid. Texterna i Gravers bok är mest tillfällighetstexter som handlar om honom själv, hans umgänge och sällskapsliv.

I artikel tre skriver Alf Arvidsson om de svårigheter kring *kontext* som kan uppstå vid studier av visböcker. Han inleder med en tes om att yngre visböcker ur huvudströmmen gärna undgår närmare undersökningar. Detta kan bero på att såväl vissångare som forskare i första hand letar efter visor som förefaller unika, lokala och ålderdomliga. Om denna tes stämmer kan diskuteras, men beskrivningen kan nog tillskrivas kretsar, såväl konstnärliga som vetenskapliga, vilka av estetiska skäl fokuserar på det särpräglade. Vidare för han en intressant diskussion i lätt humoristisk ton om hur begreppet kontext riskerar att endast fungera i forskarens hjärna, dvs. synen på sammanhang blir ett tvingande ramverk där fenomenen i sig inte ses som meningsfulla. För att gå runt problemet menar han att texter istället kan ses som en *resurs* där de brukas i olika sociala situationer och blir betydande utan behov av övertydligt sammanhang. (Vis-)texter kan med andra ord spegla idéer och synsätt, brukas som de är eller omformas efter behov. Att handskas med texter på ett sådant sätt är enligt Arvidsson snarare att *kontextualisera* än att utforska kontext; han understryker även att texter kan brytas upp i segment eller delar av processer beroende på vad som skall undersökas, exempelvis historien före eller efter en texts tillkomst, själva skrivandet, dess bruk etc. I artikeln tar han upp några visböcker, bl.a. sin farmors, i vilka han uppfattar och tolkar olika villkor för sammanhang.

Den fjärde artikeln, författad av Ann-Catrine Edlund, hanterar den handskrivna visboken som medverkande i flera *skriftpraktiker*. Begreppet är hämtat från litteraturvetenskapen och betecknar hur texter kan representera olika sociala tankar och gemenskaper. Praktikerna, som sägs innehålla flera dimensioner, utvecklas från bl.a. de enskilda aktiviteterna, *skrifthändelserna*. Efter en något utdragen inledning med upplysningar om teori fokuserar författaren på artikelns kärna, nämligen att se visboken som en deltagare i den sociala praktiken och att tillmäta den som ägare av *social agens*. Edlund stödjer sig på teorier som menar att artefakter, dvs. icke mänskliga föremål, i hög grad är bärare av mänsklig agens. Artefakten kan med andra ord agera istället för människan som en gång skrev den. För att exemplifiera

hur en analys kan göras utifrån att betona skriftpraktikerna gör hon en undersökning av två vaxdukshäften skrivna på 1930-talet av en ung kvinna från Västerbotten; författaren berör här huvudsakligen två aspekter: själva deltagarna i händelsen samt texten i sig.

Soldatvisböcker från beredskapstiden är ämnet för den femte artikeln undertecknad Eva Danielsson. I inledningen lyfter hon fram ett antal visböcker som samlades in 1942 av Mats Rehnberg när denne gjorde beredskapstjänstgöring på I 11 i Växjö. De flesta av böckerna är också daterade detta år. Kompaniet var förlagt till ett vintrigt Kyrkheddinge i Skåne, där de flesta av vistexterna skrevs. Böckerna är skrivna (och avskrivna) av olika rekryter, huvudsakligen unga män i 21–22-årsåldern hemmahörande i södra Sverige och ofta har flera rekryter skrivit i samma bok. En av rekryterna, från Öland, avlämnade fem av sammanlagt sexton böcker. Dessa har likt de andra ett tidstypiskt innehåll, dvs. en blandning av äldre visor och tidstypiska schlagers. De innehåller även teckningar med motiv av exempelvis segelfartyg samt krigsflygplan betecknande bägge stridande sidor under kriget. Danielsson studerar bl.a. närmare nämnda fem och gör en detaljerad beskrivning av dem jämte en analys, dvs. vad de innehåller och om och hur detta kan kopplas till en kontext som berör de unga männens intressen och sociala liv.

I den sjätte artikeln, som är författad på danska, undersöker Jens Henrik Koudal två visböcker daterade till 1840-talet skrivna av två unga män från Jylland respektive Själland. Koudal lägger vikten på sociala aspekter utifrån tesen att det finns en koppling mellan en visboks upphovsman, dennes miljö och bokens repertoar/innehåll. Han sätter in visböckerna i en samhällskontext, dvs. tar hänsyn till de politiska och sociala förhållanden som gällde vid böckernas tillkomst och viktigt för sambandet är det pågående "schleswigska treårskriget" (1848–50). Genom att uppmärksamma anteckningar i visböckerna menar författaren att de på olika sätt avspeglar de unga männens personlighet och livssituation. Det märks att mannen från Jylland är son till en självägande bonde eftersom han ofta skriver sitt eget namn med tillägg av familjegårdens beteckning. Koudal anser även att denna visboks repertoar och innehåll, vilken får symbolisera stånd, kärlek och nationalism, visar vad den unge mannen identifierar sig med och drömmer om. Den andra boken, skriven av mannen från Själland, återger istället den mindre bemedlade småbrukarens uppväxtmiljö. Även denne man skriver sitt namn på flera ställen i sin visbok men i koppling till byn och inte till gården.

Texterna i den andra visboken betonar mer det egna jaget och får stå för en fattig ung mans drömmar om att åtminstone få ett bättre liv än det föräldrarna haft; det exemplifieras i visor som beskriver äventyrligheter bland överklassen.

Sven-Bertil Jansson beskriver i den sjunde artikeln sympatiskt en sjuklig människas visböcker. Böckerna är två i efterhand inbundna volymer, över 500 sidor vardera, som skrevs i början av 1900-talet. Jansson har valt att studera ett fenomen som åskådliggör en individs entusiasm; i detta fall någon som tagit sig tid att fylla flera böcker med visor. Han arbetar med tesen att nämnda beteende kan säga något om bakomliggande psykologiska processer hos en upphovsman. Mannen bakom visboken, J. H. Brosenius, led av flera sjukdomar. Han hade bl.a. symptom på lungtuberkulos samt lungsäcksinflammation, men hade enligt sjukjournalen ett starkt hjärta. Enligt författaren kan mannens skrivande ses som en produkt av ett tidsfördriv för att uthärda en eller flera sannolikt händelsefattiga sjukhusvistelser. Han är också intresserad av hur Brosenius skriver, hans piktur, skrivfärdiga egenheter, hans eventuella stafvel jämte hans olika skrivande faser. Utifrån dessa variabler försöker Jansson, ibland kanske väl inklämmande, få en bild av personen Brosenius, som han bl.a. uppfattar som en ”samlad personlighet”. Det förekommer även en del melodiångivelser till visorna och Jansson menar att de därför sannolikt har sjungits. Han ser också visorna som typiska för sin tid och en del av ett generellt fenomen, men han identifierar även några texter som direkt kan ha med Brosenius egen situation att göra, dennes fantasier och lokalisering.

En brevväxling mellan två trolovade, Magnus från Småland och Benedikta från Västergötland, är ämnet för artikel åtta. Den är skriven av Britt Liljewall som levande skildrar upptakten till ett arrangerat giftermål i 1850-talets Sverige. Hon beskriver breven mellan dem och försöker uttolka vad som förmedlas mellan raderna. Samtidigt som breven var en offentlig angelägenhet, under denna tid kunde dylika brev läsas av andra familjemedlemmar, så menar hon att man kan finna en underton i breven, ett kamouflerat samtal som förs med hjälp av citat. Liljewall arbetar här med tanken på att en del av brevens världsliga citat är delar av sångtexter hämtade ur visböcker, eller *poetiska avskriftsböcker* som hon kallar dem, andra är istället andliga citat bl.a. ur den svenska psalmboken. Hon försöker att tyda en eventuell spänning mellan dem och att det dolda samtalet innehåller en skymt av hopp om hetare kärlek som

inte bara är kopplad till dygd och plikt.

I den nionde artikeln återkommer Gunnar Ternhag till soldaten Anders Örn. Ternhag ställer in siktet på begreppet *musik och plats*, ett uttryck som alltmer används inom musiketnologi och populärmusikforskning. Han pekar på att platsbegreppet är en social konstruktion, dvs. enskilda individer bildar sig en uppfattning om en plats genom egna erfarenheter och interaktion med andra och att produkten blir en blandning av verklighet och fiktion. Efter en teoretisk ansats, där Ternhag exemplifierar texter med flera platsanknytningar, särskilt i populärmusik, visar han hur innehållet i soldaten Örns visbok kan kopplas till den miljö han vistas i eller har föreställningar om. Både Örns signaturer och de nedskrivna vistexterna betecknar uppbrottet i hembyn Rönnäs, Leksand, jämte soldatlivet i Gävle samt hans visioner om huvudstaden Stockholm i ett Sverige som förbereder sig för sekelskiftet 1800–1900.

Velle Espeland skriver på norska om handskrivna visböcker i Norge, s.k. *visefugger*, i antologins tionde artikel. Han påstår att norsk visforskning styvmoderligt behandlat dylika visböcker p.g.a. att den muntliga traditionen prioriterats samt att äldre källor innehåller så lite skrivet på norska. Han gör även en historisk exposé över visböckernas status i Norge; bl.a. framkommer, föga förvånande, att äldre visböcker huvudsakligen innehåller danskt material och att språket är under starkt inflytande av det danska. Likt visböcker i övriga Norden finns brist på äldre material och i både äldre och yngre material saknas ofta egentlig folklig diktning; innehållet är vanligen avskrifter av tryckta förlagor som skillingtryck. Espeland ger exempel på förekommande slag av norska visböcker och dess repertoar. Han jämför även med vår egen tid och nämner att tillgången på musik förändrats radikalt i och med ny teknik. Han antyder att dagens iPod funktionellt har ersatt äldre tiders visböcker, men påpekar samtidigt att traditionen med att samla allsångstexter, urklipp o.dyl. fortfarande existerar.

Märta Ramsten skriver om bruk och repertoar i artikel elva. Hon har valt att titta närmare på några visböcker i avsikt att få en uppfattning om hur de egentligen använts. Är de endast samlingar för samlandets skull eller har de verkligen brukats till att sjunga ur? Visböckerna hon undersökt är en del av ett material som blev summan av Kungl. Gustav Adolfs Akademiens och Radiotjänsts folkvisepristävling 1947–48. De flesta av de inskickade visböckerna blev kopierade och sändes tillbaka till ägarerna, men av olika anledningar kom 18 stycken att stanna i samlingarna som nu förvaras på Svenskt visarkiv; fem

av dessa, någon har mer karaktär av lyriksamling, har Ramsten valt ut för sin studie. För att få svar på om de olika visböckerna använts i syfte att sjunga söker hon efter anteckningar om melodihänvisningar o.dyl. som kan visa på ett sådant bruk. Genom konkreta iakttagelser men också via mer generella antaganden kommer författaren fram till att fyra av de undersökta visböckerna sannolikt enbart har tillkommit i samlarsyfte. Detta när de, med undantag för en av de fem, saknar tecken på musikalisk aktivitet som melodiangivelser eller anteckningar i stil med ”bör sjungas till gitarr eller fiol”.

I friska artikel tolv diskuterar Karin Strand sena visböcker, dvs. samlingar skrivna 1920–40. Enligt Strand kan dessa ses som en blandform någonstans i gränslandet mellan ”det folkliga” och ”det populära”. De symboliserar med andra ord en milstolpe mellan äldre tiders populärkultur och vad som kom att utvecklas till samtidens massmediala och kommersiella musikproduktion med dess spridningskanaler. I sin studie undersöker hon en visbok, en s.k. *schlagerbok*, skriven 1927–31 av en ung kvinna från Aspudden utanför Stockholm. Innehållet är huvudsakligen schlagers skrivna efter 1925 av välkända herrar som Ernst Rolf och Sven-Olof Sandberg, där speciellt den senare var omhuldad av en kvinnlig publik. Strand anser att visboken knappast har använts att sjunga ur, utan texturvalet betecknar en ung konsument av populärmusik och ”inte av en utöware”, som hon uttrycker det. Jag är inte helt säker på att hon har entydigt rätt i sin analys. Samlade vistexter, just från en beundrare, torde tvärtom fungera som inspiration för åtminstone lite nynnande av någon refräng då och då. Författaren gör samtidigt förutseende jämförelser mellan äldre schlagerböcker och dagens mp3-spelare och menar att både likheter och skillnader finns; en olikhet är naturligtvis att innehållet i en mp3-spelare växlar vid sidan av att en visbok inte klingar.

Antologins trettonde och sista artikel är skriven av Annika Nordström. Hon återvänder här till syskonen Svensson, den syskonskara som skildras i hennes avhandling *Syskonen Svensson – sångerna och livet* (2002). I artikeln omtalas i huvudsak fyra av de yngre systrarna, nämligen Astrid, Vera, Edith och Inez, med visst fokus på Vera. De är födda 1915–23. Nordström återger systrarnas förhållande till sina visböcker som de på äldre dagar alltjämt sjunger ur. I artikeln handskas hon därmed med ett liknande tema som förekommer i hennes avhandling, dvs. syskonens förhållande till den egna repertoaren och visböckernas del i sammanhanget. Hon presenterar delar av intervjuer med systrarna

där de redogör för anledningar till att de vårdar sina böcker och även sjunger visorna; ofta av minnesskäl som delvis bottnar i relationen med föräldrarna, som den sjungande modern och fadern som gick bort tidigt. Det framkommer även att några av visorna förknippas med arbetsplatser där Vera tjänstgjort. Visorna sjöngs där av skäl som anges både som ”enande och befriande”. Nordström framhäver sjungandet på ett helt annat sätt än vad som är fallet i antologins övriga artiklar, även om hon inriktar sig på ett familjefenomen som är mer eller mindre unikt.

Patrik Sandgren, Lund

Johan Bengtsson och Henrik Karlsson:
Ovan stridsvimlet. Kungliga Musikaliska Akademien och Tyskland 1920–1945. Sökel Bokförlag, Lund 2006. 157 s. ISBN 91-975223-7-6.

I boken *Ovan stridsvimlet. Kungliga Musikaliska Akademien och Tyskland 1920–1945* har musikvetarna Henrik Karlsson och Johan Bengtsson undersökt den Kungliga Musikaliska Akademiens (KMA) förhållande till Tyskland under de ovan nämnda åren med fokus på naziperioden i Tyskland. KMA är en intressant myndighet att undersöka eftersom den fram till 1971 var Sveriges enda officiella musikmyndighet. KMA hade under undersökningsperioden bl.a. som uppgift att genom sitt konservatorium svara för all högre musikutbildning i Sverige (från 1941 övergick dock detta ansvar till Musikhögskolan) och att fungera som sakkunnig och remissinstans åt regeringen i centrala musikärenden. Fr.o.m. 1918 inspekterade KMA även statligt subventionerade orkestrar. Efter krigsslutet kritiserades KMA för en alltför konservativ hållning och en begränsad representativitet, någonting som Bengtsson och Karlsson bl.a. förklarar med KMA:s agerande under kriget (se nedan). Under 1960- och 70-talen fördelades ansvaret för musikkivet i Sverige på flera organisationer. Så inrättades nya statliga musikhögskolor i Göteborg och Malmö med egna styrelser och Musikhögskolan i Stockholm skildes 1971 från KMA. Dessa förändringar betydde att KMA inte längre innehade sin myndighetsfunktion. Idag fungerar KMA i första hand som en institution som stödjer tonsättare och musiker i Sverige bl.a. genom att bedriva publikationsverksamhet, förvalta olika fonder av betydelse för musikkivet och fördela anslag i form av bidrag, stipendier och priser till musikutövare och

-forskare i Sverige. Den största förändringen mellan 1920- och 50-talen och idag är därmed att KMA tidigare hade en betydligt större maktposition än idag.

Författarna har undersökt KMA:s relation till Tyskland genom att studera dess årsberättelser, bidrag för resor till Tyskland, utbytet med Tyskland 1934–1945, inval av tyska ledamöter, hanteringen av uppehålls- och arbetstillstånd, diskussioner kring den tyske dirigenten Wilhelm Furtwänglers besök i Sverige 1943, den danska musikveckan och samarbetet med den tyska legationen 1944 och slutligen arbetet av den s.k. ”Atterbergkommissionen”, en kommission som skapades 1945 för att undersöka nazistanklagelser mot KMA:s dåvarande sekreterare, Kurt Atterberg. Som källor har använts KMA:s arkiv på KMA och på Statens Musikbibliotek samt delar av Kurt Atterbergs arkiv på Musikmuseet i Stockholm. Boken består av en dokumentation och kommentarer av materialet som författarna har funnit i arkiven. Det utvalda materialet är sådant som visar på KMA:s kontakter med Tyskland. Tyvärr presenteras inte några teoretiska utgångspunkter och på så sätt visas inte tydligt utifrån vilka teoretiska tankegångar materialet har valts ut och bearbetats. Det hade varit givande att sätta in studien i en större samhälls- och kulturell kontext för att visa inom vilket samhällsklimat tjänstemännen vid KMA och deras kollegor i musiklivet verkade. Men bortsett från detta är studien ett viktigt och värdefullt bidrag till bearbetningen av Sveriges kontakter med Nazityskland. En fördel med de talrika i kronologisk ordning presenterade källorna är att läsaren ofta direkt får ta del av ordagranna uttalanden och kan följa många händelser på nära håll, vilket gör läsningen intressant och givande.

Författarna konstaterar att akademiens hållning gentemot Nazityskland snarare var försiktig och avvaktande, samtidigt som den präglades av en stor undfallenhet inför sin sekreterare Atterberg, som underhöll intensiva kontakter med Tyskland och även med naziregimen. Intressant är att KMA var ganska restriktivt med uthyrningen av sin stora sal till politiska engagemang. Här formulerades 1937 även en policy att salen inte skulle hyras ut till sammankomster med politiska diskussioner och demonstrationer (s. 50). Salen hyrdes sällan ut till högerextrema grupper. Studien visar hur KMA tydligt ville skilja mellan konstnärliga och politiska aktiviteter.

Intressant är också att händelserna i det tyska musiklivet efter 1933 ganska sällan syns i KMA:s protokoll. Det är förståeligt att detta har diskuterats, men att

styrelsen inte ansåg det lämpligt eller viktigt att skriva ned i protokollet. Anteckningarna i protokollen som rör Tyskland handlar i första hand om praktiska ärenden, om bidrag till resor, rekommendationsbrev och nya bestämmelser för resor till Tyskland (s. 35–47). Sammanställningen av invalet av tyska ledamöter under perioden 1920–45 visar att i första hand sådana personer valdes in som ansågs ha engagerat sig för svensk musik och som verkade i det svensk-tyska musikaliska utbytet. Många av dessa föreslogs av Atterberg, som hade störst kontaktnät och var mest aktiv i detta utbyte. Ser man på inval av tyska ledamöter 1933–45, så kan man konstatera att de flesta av de invalda var regimtrogna och även medlemmar i det tyska NSDAP (Nationalsocialistiska Tyska Arbetarpartiet). Det är naturligtvis inte särskilt förvånande eftersom alla regimkritiska och alla konstnärer med judisk bakgrund avskedades i Nazityskland och många mördades i koncentrationslägren. Tyvärr redovisas inte diskussionerna kring invalen i protokollet. Här hade det varit intressant om författarna hade tagit med motiveringen till inval, som förslagsställaren ska lämna in tillsammans med förslaget. Den visar vilka meriter som lyftes fram för att personen i fråga skulle anses vara värdig att bli ledamot i akademien. Undertecknad har själv studerat ett stort antal av KMA:s styrelseprotokoll och vill här anmärka att det vanligtvis inte diskuterades vilket förhållande de föreslagna personerna hade till naziregimen, utan att förslag till inval i första hand motiverades med personens insats och förtjänster för det svenska musiklivet. När det gäller personer som föreslogs av Atterberg var dessa i de flesta fall strategiska val; dels skulle personen belönas för insatser för svensk musik, dels förväntade man sig ett fortsatt fruktbart samarbete. Dessutom spelade det roll var personen var verksam, om denna institution ansågs vara tillräckligt viktig och inflytelserik för att kunna verka för svensk musik på ett konstruktivt sätt. Sådana praktiker visar att många aktörer vid den tiden inte alls kopplade musik samman med politik. Detta gynnade naziregimen eftersom en del svenska tonsättare och musiker uppfattade samarbetet med Tyskland även efter 1933 som meningsfullt och positivt, vilket hjälpte naziregimen att sprida en bild av ett förment öppet och tolerant land som var intresserat av andra länders kulturer. Många svenska tonsättare och musiker fortsatte det musikaliska samarbetet med Tyskland även efter 1933, medan andra var kritiska och tog avstånd. Detta syns även i KMA:s arbete under 1930- och 40-talen. Ett exempel är akademiens årsberättelser. Medan Olallo

Morales, som var akademiens sekreterare 1918–1940, yttrade sig försiktigt kritiskt om händelserna i Nazityskland, rapporterade Kurt Atterberg (KMA:s sekreterare 1940–53) enbart positivt om musiklivet i Nazityskland och kritiserade aldrig jedeförföljelserna, som han dock kände till. Hanteringen av årsberättelserna visar att styrelsen gav sekreteraren fria händer att utforma årsberättelserna för att man inte ville utöva censur och kontroll. Nackdelarna med denna hantering kom fram när Atterberg i samband med årsberättelsen för 1941 strök en rasistisk formulerad passus i sista stund, då det dock redan hade läckt ut till pressen. Akademien hamnade i blåsväder pga. sin sekreterare, som anklagades för antisemitism mot en judisk kollega, Issay Dobrowen, vilken han tidigare offentligt hade motarbetat och försökt hindra från att få en längre anställning vid Göteborgs orkesterförening då Dobrowen förföljdes i Norge pga. sin judiska bakgrund.

Författarna går i denna händelse mer in på djupet och visar hur det var möjligt att en och samma person, här Atterberg, samtidigt kunde inneha flera ledande poster i musiklivet och ett skribentuppdrag i pressen. Här uppstod jävsförhållanden när Atterberg sammanblandade subjektiva åsikter med sina offentliga uppdrag. Det förekom även ett flertal gånger att Atterberg agerade självständigt och utifrån eget tycke i ärenden som först borde ha diskuterats i styrelsen. Här är det dock intressant att Bengtsson och Karlsson inte har hittat någon kritik (inte undertecknad heller) utifrån KMA:s styrelse mot Atterberg. Här kan det förstås ha varit så att styrelsen har diskuterat händelsen, men att den inte skulle tas med i protokollet.

Författarnas tyngsta kritik riktas mot Atterbergs ageranden som KMA:s sekreterare och styrelsens hantering av Atterbergs person. I kapitlet ”Musik och utrikespolitik” undersöker de några brisanta händelser, där Atterberg alltid var huvudaktör: Furtwänglers besök i Sverige december 1943, den danska musikveckan, samarbetet med den tyska legationen i Stockholm 1944 och Atterbergs deltagande i Ständiga rådets internationella konferens i Berlin 1942. Det är intressanta händelser eftersom de visar på olika uppfattningar av musik och politik, någonting som hade kunnat lyftas fram mer i undersökningen, t.ex. Furtwänglers besök i Sverige, som ägde rum efter att den tyska ockupationsmakten i Norge hade arresterat norska professorer och studenter och sänt dem till koncentrationsläger i Tyskland. KMA:s officiella linje blev att offentligt protestera mot arresteringarna. Vid samma tid valdes även en ny, tydligt

antinazistiskt inställd preses i akademien. Akademiens sekreterare Atterberg deltog däremot inte i protesterna. Händelserna i Norge ledde även till kritik mot Furtwänglers besök. Många ansåg att det var ”osmakligt” att bjuda in en av Tredje rikets främsta dirigenter till Sverige efter det som hade hänt i Norge. Furtwänglers framförande av Beethovens nionde symfoni ledde till olika tolkningar i svenska medier. Medan förespråkarna välkomnade besöket och menade att Beethovens symfoni är en symbol för freden mellan folken och att musiken står ovanför ”stridsvimlet” och inte alls har med politik att göra, argumenterade kritikerna att det var smaklöst (s. 74–80).

Bengtsson och Karlsson summerar att de inte har hittat några för KMA ”graverande incidenter”. De menar att akademien balanserade olika intressen under undersökningsperioden på ett bra sätt, utan att göra några ”större misstag” (s. 105). Akademien visade i vissa situationer en vaksamhet och kritisk hållning, som t.ex. i samband med arresteringarna i Oslo, medan den i andra situationer agerade mer ”naivt” och ”undfallande”, som t.ex. när det gällde sekreteraren Atterbergs självständiga agerande och uttalanden. Författarna menar att Atterbergs sammanblandning av olika ledande positioner med sekreteraruppdraget och utnyttjandet av det i egna syften har skadat akademiens anseende under och efter kriget (s. 106). Efter krigsslutet anklagades Atterberg i norska och svenska medier för att ha varit nazist och Atterberg själv begärde en utredning av anklagelserna. KMA tillsatte en oberoende kommission som undersökte anklagelserna. Den kom fram till att det inte fanns någon grund för anklagelserna och skrev i en slutkommentar att Atterberg i första hand hade handlat utifrån ”yrkesekonomiska synpunkter” och att detta ibland hade föranlett honom ”till mindre väl övervägda steg och uttalanden” (s. 106). Fastän Atterberg frikändes, anser Bengtsson och Karlsson att han borde ha avgått eftersom hans agerande i egenskap av KMA:s sekreterare hade skadat akademiens anseende. Kritiken mot KMA efter kriget gällde dock även, som de också skriver, akademiens snarare ”konserverande” än ”nydanande” ageranden (s. 109). Det hade varit intressant att analysera detta mer ingående, eftersom det också handlar om mer övergripande frågor, som t.ex. en ny syn på musik och politik och ett maktskifte i musiklivet. Medan det sågs som en självklarhet före kriget att musik och politik inte hade någonting med varandra att göra, så förändrades denna syn under efterkrigsåren. Kritiken mot Atterberg och akademien handlade även

om att många yngre tonsättare och musiker önskade sig en förnyelse i musiklivet och att akademien skulle öppna sig mer för nya musikestetiska idéer och nya musikaliska tekniker. Efter kriget drog akademien dock lärdom av problemen med jävsförhållandena kring Aterberg och rekryterar inte längre sin sekreterare bland aktiva musiker och tonsättare, dvs. personer som har intressen i en egen konstnärlig karriär.

Studien begränsas av att författarna relativt oreflekterat utgår från en nutida syn på musik och politik, utifrån den bedömer de det förflutna. Det är viktigt att analysera historiska källor i sin historiska kontext. På så sätt hade man även kunnat sätta in akademien i en bredare historisk kontext och se vilken tidsanda aktörerna inom och utanför akademien gav uttryck för. Det hade även varit intressant att jämföra med hur andra institutioner och myndigheter agerade. Här fanns vid studiens publicering visserligen bara ett fåtal mer ingående studier, men de ger ändå en inblick i samhällsklimatet vid denna tid. KMA:s agerande är enligt min bedömning ett typiskt exempel för en myndighet i Sverige vid denna tid: å ena sidan vaksamhet och försiktig kritik, å andra sidan ”business as usual”, dvs. man bröt inte de tyska kontakterna och man protesterade inte mot sin sekreterares engagemang för Tyskland, det skedde först efter kriget. Nyare studier har visat att detta agerande var vanligt i Sverige och inte bara specifikt för KMA. Intressant för KMA är dock att akademiens styrelse verkade bestå av ett antal Tysklandkritiska personer som dock inte gick emot sekreteraren – tvärtom visar protokollen att man vanligtvis välkomnade hans engagemang för svensk musik i Tyskland. Här skulle det vara intressant att gräva djupare och undersöka närmare om och i så fall när strävan efter att gagna den egna nationella musiken ansågs vara viktigare än tydliga kritiska politiska ställningstaganden.

Petra Garberding, Södertörns högskola

Robert Willim: *Industrial cool. Om post-industriella fabriker*. Lunds universitet 2008. 157 s., ill. ISBN 978-91-976434-1-2. Internet: www.industrialcool.net/filer/industrial_cool_web.pdf

På vilket sätt har industrisamhällets miljöer blivit historia? Är det som fantasieggande ruiner eller pedagogiskt iordningställda museer, som framgångsrikt återanvända byggnader eller besvärliga sår i landskapet?

Etnologen Robert Willim har skrivit en infallsrik bok om några samtida karaktärsdrag hos industrisamhällets överblivna platser. Hans ambition är att med hjälp av ordparet ”industrial cool” fånga in något väsentligt i hur människor i västvärlden idag förhåller sig till förändrade industrimiljöer. Det handlar bl.a. om distansering, estetisering och om att främja och tillåta vissa typer av förfall eller ny användning.

Willim har urskilt ett mönster där tre slags fabriker belyser olika aspekter av industrial cool. De tre – den iscensatta fabriken, den återuppståndna fabriken och industriruinen – tar också vardera ett av bokens tre huvudkapitel i anspråk. Exempelen är många, men mest framträdande är beskrivningar av några anläggningar i Ruhrområdet i Tyskland, samt webbplatser på internet. Perspektivet är den om industriell produktion relativt okunnige betraktarens, vilket i sig illustrerar något av bokens poäng.

I kapitlet om den iscensatta fabriken får läsaren följa med till Volkswagens bilfabrik Die Gläserne Manufaktur i Dresden. Här sker en del av produktionen som på en teaterscen inför en publik av potentiella kunder. Det är en spektakulär föreställning, tänkt att stärka företagets varumärke. Willim menar att den iscensatta fabriken kan tolkas som en reaktion på hur industriell råvaruhantering alltmer anonymiserats, samtidigt som formgivning av slutprodukten istället kommit att stå i fokus. Genom att visuellt gestalta också arbetet med råvaror och sammanfogning kan företagen möta dagens konsumenters efterfrågan på upplevelser.

Samtidigt som Willim gör den iscensatta fabriken till ett av tre ben i det nya fenomen han benämner industrial cool, noterar han också paradoxer och kontinuiteter. Allt är inte nytt, och heller inte entydigt, t.ex. marknadsförs bilfabriken i Dresden som en unik upplevelse, medan likheten med många andra anläggningar är slående och därför – i motsats till sitt syfte – bidrar till en anonymisering av miljön. Därtill har det förstås även tidigare funnits välregisserade och för besökare tillgängliga produktionsprocesser.

Den andra kategorin som Willim identifierar är återuppståndna fabriker. Huvudexemplen här är stenkolsgruvan Zeche Zollverein i Essen samt järnverket Meidericher Hütte i Duisburg. Den förstnämnda är sedan 2001 utnämnd till världsarv av UNESCO och idag ett område med restauranger, caféer, festlokaler och museum. Hyttan i Duisburg är också den tagen i bruk för kulturella ändamål samt för rekreation och sportaktiviteter och kallas sedan ett par decennier tillbaka för landskapspark:

Landschaftspark Duisburg-Nord.

När det gäller den återuppståndna fabriken poängterar Willim bl.a. betydelsen av kontraster. Genom att låta olika material och strukturer mötas, genom att leka med det storskaliga i relation till det småskaliga framhävs det nya i det gamla, eller tvärtom. I detta kapitel diskuterar han också generella förhållningssätt till industrimiljöernas förändring utifrån olika professionella agendor. Frågan om autenticitet framstår här som central, såväl för dem som värnar ett kulturarv, som för dem som vill skapa något nytt och spännande med utgångspunkt i det gamla.

Det hade varit roligt om Willim följt denna tankegång ytterligare något steg. Nu landar resonemanget snarast i konstaterandet att det offentliga samhällets hantering av miljöer som kulturarv leder till pedagogiska förklaringar och kontrollerat förfall – med Willims ord: patina management – medan andra aktörer kan förhålla sig friare och mer kreativt till platsernas möjligheter att användas i formandet av framtiden. Han ställer intressanta frågor om skillnaden mellan patina och förfall, om kulturell laddning av åldrande och restaureringsåtgärder i förhållande till den så eftersökta autenticiteten, men benär inte vidare i vad ett svar skulle kunna innehålla. Vad betyder det egentligen att en plats är autentisk?

På samma sätt tycker jag att hans sätt att liksom avfärda det offentliga samhällets såväl minnesarbete som utvecklingsarbete genom att i stort sett förbigå det med tystnad skapar viss obalans. Nu handlar boken om industrial cool och de viktigaste aktörerna utgörs i det sammanhanget definitionsmässigt av grupper och personer utan egna minnen av industrin när den var i produktion, och utan ett yttersta ansvar för miljöernas och lokalsamhällellas eller regionernas framtid. Istället för t.ex. arbetare, kulturarvsprofessionella eller politiker, träder därför privata entreprenörer och konstnärer på jakt efter exotiska arenor för estetiska experiment i förgrunden.

Visserligen återkommer Willim till aktörernas distansering, och i någon mån okunskap, som en förutsättning för estetiseringen, och nämner också den klassaspekt som därigenom blir uppenbar. Det som man kan kalla postindustriella miljöer är inte i första hand platser för arbetare utan för en urban intellektuell medelklass, vilket i mitt tycke är en avgörande förändring som kunde ha belysts och problematiserats mer omsorgsfullt.

I kapitlet om industriruiner blir den personliga distanseringen som förutsättning för upplevelsen än tydligare. Willim beskriver hur de förfallna byggnaderna utforskas

som vore de ”jungfrulig mark”, av besökare uppfyllda av spänning, melankoli och med en lockelse till det mörka och farliga. Sin analys bygger Willim på ett antal olika webbplatser på internet, där bilder och berättelser från upptäcktsfärder i ruinlandskap publicerats och kommenterats. Även i detta avsnitt noterar han emellertid såväl kontinuiteter som paradoxer. Ruinens dragningskraft är inte något nytt för det tidiga 2000-talet, och trots att ruinturisterna söker det unika och autentiska är deras fotografier och texter mycket snarlika och genrebetonade. Det har etablerats en industriförfallsetetik som präglar sättet att närma sig dessa övergivna platser.

Så vad är egentligen det nya? Vad beskriver begreppet industrial cool för fenomen som vi inte sett tidigare? Jag tycker inte Willim är helt tydlig på denna punkt, och kanske är svaret inte mer komplicerat än att det handlar om kvantitet. Allt fler människor har tid och råd och är tillräckligt obekanta med industriell produktion för att uppskatta de övergivna miljöerna. Och allt fler industrimiljöer har övergetts, vilket innebär att deras förändring sedan en tid tillbaka dominerat många städer och samhällen ekonomiskt och visuellt.

Ett sökande efter äkthet och unicitet resulterande i likriktning och anonymisering återkommer hursomhelst hos samtliga tre typer av fabriker som Willim diskuterar. Det är ett tema jag hittills stött på främst inom turismforskningen, och kanske är det symptomatiskt. Willim skriver att de överblivna industrimiljöerna representerar något han aldrig upplevt, men ändå saknar. Att denna nostalgi skulle rymma en verklig önskan om att industrisamhället skulle återuppstå i sin tidigare form är förstås uteslutet. Och även om det finns en underliggande kritik mot hur det offentliga samhället skapar kulturarv, väljer han att tala om industriruiner som ”materiella illustrationer till berättelser om 1900-talets samhälle”, en beskrivning som mer än snuddar vid idén om vad som utgör ett museum.

Boken *Industrial cool* är akademisk i så måtto att den använder sig av en notapparat och tidigare forskning i ämnet. För en historiker framstår empirin som relativt begränsad. Willim polemiserar och positionerar sig också mycket sparsamt gentemot andra författare och väljer snarare att låna idéer och begrepp där det passar in i hans resonemang. Ett enkelt språk (om än för många upprepningar för min smak), en tydlig struktur och förhållandevis små och glest satta sidor gör boken lätt att ta till sig, också för den som inte tidigare är så väl bekant med området. Anmärkningsvärt är möjligen att trots det starka fokus på estetik och visuella upplevelser

som genomsyrar texten har Willim valt att inte använda något bildmaterial. Varje kapitel inleds med ett grafiskt mönster, men detta illustrerar inte t.ex. de miljöer boken beskriver, eller något av den industriförfallsetetik som tas upp i avsnittet om industriruiner. Kanske vill Willim försäkra sig om att hans bok inte blandas ihop med det den beskriver? Jag tror dock att vissa av hans poänger hade framgått ännu bättre om det visuella analyserats inte bara med ord.

Industrial cool handlar följaktligen om ett rum som skapats i takt med att allt färre människor i västvärlden idag har en direkt erfarenhet av fabriksarbete. I detta rum finns plats för det estetiskt tilltalande, för nostalgi och spänning som kan hanteras inom ramen för en turistisk upplevelse. Det verkligt svåra i det industriella förflutna har i denna process nogsamt städats undan. Valet av ordet "cool" förklarar Willim just med att det kan beteckna såväl något estetiskt tilltalande som en upprätthållen distans.

Liksom många andra, före och samtidigt med honom, har Willim fascinerats av industrisamhällets förändring och, inte minst, förändringen av en av dess mest symbolladdade fysiska miljöer: fabriken. I sin bok beskriver han en omvandling som de flesta av oss utan problem kan se omkring oss, men kanske inte har funderat närmare över hur vi ska förstå. Med Robert Willims bok erbjuds vi ett möjligt mönster, en uppsättning redskap att tänka med.

Anna Storm, Stockholm

Om avvikelser, gränser och marginaler – en festskrift till Birgitta Svensson. Charlotte Hyltén-Cavallius, Karin S. Lindelöf och Pia Lundahl (red.). Etnologiska avdelningen, Stockholms universitet 2008. 75 s. ISBN 978-91-633-3694-2.

Festskrifterna har duggat tätt den senaste tiden. Nyligen publicerades både elektroniskt och i bokform *Om avvikelser, gränser och marginaler – en festskrift till Birgitta Svensson* i samband med festföremålets 60-årsdag. Författarkollektivet består av elva av Svenssons doktorander och tidigare doktorander. Det är ett intressant grepp att låta dem som handleds och handledts komma till tals i en hyllningsskrift av detta slag, ty vilka känner professorn om inte de handledda? Även om doktorander och f.d. doktorander inte känner handledarens alla sidor

(vem gör det?), så känner de till bra många av dem, såväl de bättre som de sämre. Men i en hyllningsskrift är det naturligtvis de goda sidorna som lyfts fram och dessa är i det aktuella fallet många. Birgitta Svensson beskrivs som en engagerad, stimulerande och oförtröttlig handledare. Som sådan bör hon naturligtvis hyllas och skrivglädjen går inte att ta miste på i bokens elva bidrag. Här möts läsaren av den engagerade handledarens engagerade efterföljare.

Boken består, förutom av en inledning och en avslutande bibliografi, av elva artiklar. Dessa är korta och essäistiska till sin karaktär och speglar en rad olika områden, som engagerar författarna och på olika sätt även festföremålet. Pia Lundahl ställer i sin artikel en rad viktiga frågor om etnologins framtid i dessa "kristider", när studenterna tycks svika ämnet. Charlotte Hyltén-Cavallius har bidragit med en intressant artikel om barn i stan, där bl.a. klass- och genusaspekter diskuteras. Klas Ramberg reflekterar kring Stockholmsstadsdelar i förändring och Katarina Saltzman diskuterar odling som debattinlägg i stadsmiljö. Beate Feldmann presenterar stadslivsundersökningar i Berlin och Stockholm vid sekelskiftet 1900. Helena Hörnfeldt diskuterar hur diagnoser som ADHD för många människor kan innebära en lättnad, samtidigt som de befäster en avvikaridentitet, vilken krymper utrymmet för det som anses vara normalt. Eva M. Karlsson riktar det kritiska sökjarljuset mot det goda hemmets ideologi, som är flitigt använd inom palliativ hemsjukvård idag. Representationskritiska museianknutna artiklar skulle man kunna kalla Anja Petersens och Anna Maria Claessons bidrag till antologin, medan Marianne Larsson diskuterar massproducerade handarbeten i museernas samlingar, här utifrån exemplet klykförkläden. Karin S. Lindelöf problematiserar slutligen etnologin såsom "europeisk och jämförande". Vad innebär det när t.ex. svenska etnologer studerar Östeuropa? Vilka maktförhållanden avslöjas och vilka förblir osynliga?

Om avvikelser, gränser och marginaler är en pigg och vital festskrift. Artiklarna tar upp en rad tankeväckande ämnen, i flera fall med de etnologiska köksingångarna som utgångspunkt. Visst hade boken vunnit på att språkgranskas och korrekturläsa bättre. Tryckfelsnissie har satt ett och annat avtryck i texten. Dessa smärre skönhetsfläckar skall dock inte fördunkla det faktum att detta är en läsvärd hyllning till en uppskattad handledare.

Birgitta Meurling, Uppsala